

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA:
AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG.

SZERKESZTIK:
VÁRI ALBERT és P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN

TARTALOM:

	Lap
Vári Albert: Az unitárius vallás mélységei	145
Ferencz József: Az ökuménikus mozgalmak	153
Dr. Gál Kelemen: Benczédi Gergely. (Befejező köz- lemény)	172
P. Szentmártoni Kálmán: Az alsóbenczédi Gyallay- Pap család székelyszentmihályi ága. 2. Pap Mózes főjegyző. (II-ik közlemény)	180
Dr. Fikker János: Egy valláslélektani probléma. (I-ső közlemény)	208
Vári Albert: Szentiványi Dr. Szent-Iványi József. (Nekrolog)	217
V. A.: Ütő Béla. (Nekrolog)	218
Irodalom	219
Különfélék	222

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Evégre közöl hittani, bölcséleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár címére küldendő. (Cluj, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre Romániában 200 lej. Magyarországon 8 P., mely összeg Budapesten az Országos Központi Hitelszövetkezetenél (V., Nádor ucca 22 sz.) levő folyószámlánkra befizethető. Pártoló-díj egész évre: 300 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj, Unitárius Kollégium).

Alapítóknak, akik 3000 lejt fizetnek, díjmentesen küldjük a folyóiratot.

Az unitárius vallás mélységei.

Sem a tengert, sem a földet nem ismeri teljesen az, aki csak a felszínüket tanulmányozza. Csak a buvár, aki leszáll a tengerek titkos mélységeibe, tud magának igazi képet alkotni a tenger valódi életéről. A geológia, mely a legfiatalabb tudományok egyike, amely a föld belső életét tanulmányozza, egészíti ki és teszi teljessé a földről való eddigi ismereteinket. A külső, a látszat szerint való rendesen csak olyan, mint a ruha, amely alatt dobog a sziv s foly le az egyén élete a maga változatosságával. Az embert sem ismerheti helyesen, aki csak a testet tanulmányozza. Ismerje bár a test minden alkatrészét, ezeknek egymáshoz való viszonyát, működésüknek feltételét: mégis csak fogyatékos az emberről való ismerete. Aki tisztább ismeretre vágyik, annak mélyebbre kell vetnie a hálót. Ezért nyomult ujabban az ember tanulmányozása céljából előtérbe a lélektan, mely a láthatatlan lélek rejtett titkainak kifürkészésével egészíti ki az emberről való eddigi ismereteinket.

Az újabb kornak eme mélységeket kereső akarata és törekvése a külső és látható természeti világ mögött és alatt olyan rejtett erőket talált és fedezett fel, amelyek előtt csodálattal áll meg a modern ember is s amelyek egészen más képet adnak a természet életéről, mint aminőt korábbi ismereteink alapján alkotni tudtunk volna. A fizika, amely korábban magát mindenhatónak tartotta, kénytelen beismerni, hogy a látható és kézzel fogható jelenségek alatt olyan titkos erők működnek, amelyeket legelőkelesebb műszereivel sem tud megfogni és felmérni. Így keresi az ember a saját életében, a természetben és a tudományban a külső helyett a belsőt, a forma helyett a lényegét, a test helyett a lelket,

A vallásoknak sem a külső megnyilatkozási formáikban kell

igazi lényegüket keresnünk. Ha a Bibliának csak a betűit nézzük és olvassuk, minden pillanatban megütközéssel kell letennünk, mint egy olyan könyvet, amely a mi számunkra teljesen idegen életet és világot foglal magában. De, ha a betűk mögött meghúzódó szellemig el tudunk jutni: akkor egy csodás lelki élet gazdagsága tárul ki előttünk, amelyben bámulattal látjuk a magunk céljait, eszményeit, hitét és hitetlenségeit, erényeit és gyarlóságait. Istent kereső szomjúságait és Isten ellen való lázongásait. Nem a dogmák, a káték, az akoltmány és a szertartások alkotják a vallás igazi lelkét. Ezek olyanok, mint a betűk, amelyek mindig csak homályosan fejezik ki az eredeti érzést és gondolatot. Vagy olyanok, mint a nevek, amelyek arra szolgálnak, hogy a személyeket egymástól megtudjuk különböztetni. De nagyon téves úton járnánk, ha különböző nevekből vonnánk következtetést akárkinek a jellemére. Éppen ilyen téves úton járnak azok, akik az egyházak külső formáinál megállanak akkor, amikor a vallás lelkét és lényegét keresik. Mert igaz, hogy a külső formák is sokszor jellemzők a láthatatlan lényegre nézve, de az azok alapján alkotott kép hiányos, hibás és ferde. A legegyszerűbb külső istentiszteletben is megnyilatkozhatik a legmélyebb vallásosság, míg a fényes szertartások mögött lappanghat a hitetlenség és a babona. Nagy tudással körülírt dogmák és kiváló jogi érzékkel megcsiszolt egyházi alkotmány nem mindig az igazi vallásosság kifejezői, míg minden külső szervezet nélkül is emelheti a hit ereje a lelkeket Isten felé. Az igazán vallásos lélek bármilyen külső formák között is megtalálja a maga Istenét, és tud imádkozni a hatalmas székesegyházakban úgy, mint a családi otthon bizalmas csöndjében. Éppen ezért az új kornak az a szelleme, amely mindenkiben a mélységeket keresi, arra indít, hogy lehetőleg hatoljunk be az unitárius vallás mélységeibe s igyekezzünk a lelkehez közelebb férközni.

Elismerjük és valljuk, hogy az unitárius vallás történelme, hitelvei és alkotmánya olyan drága értékünk és szent kincsünk, amiről mi semmiért lemondani nem tudnánk, úgy hozzátartoznak azok a mi vallásunkhoz, mint a tradíciók az egyes családokhoz vagy a test a lélekhez. De azt is valljuk, hogy az unitárius vallás eme külső meghatározások nélkül is élhet a lelkekben, mint ahogy él azokban, akik nem tartoznak külsőleg az unitárius egyházhoz, de azért teljesen unitárius lelki életet élnek. Jézus sem adott külső

szervezetet az istenországa számára, de azért az a lelki ország valósággal él s millió meg millió keresztényt táplálnak boldogító eszményei. Az unitárius vallás lelki határai sokkal távolabbra terjednek, mint amennyire az unitárius egyház külső keretei elérnek. Sokan vannak, akik egészen más egyházi légkörben élnek, de azért lelkileg unitáriusok. Melyek is hát azok a lelki mélységek, amelyek az unitárius szó alatt rejlenek?

Első az *egy Istenben való hit*. A keresztény egyházak többségének hivatalos dogmái az egy Istenben három személyt különböztetnek meg. Hogy miképpen jött létre ez a dogma s miképpen lett ez a keresztény egyház sarkalatos dogmája, avval mi most nem foglalkozunk. Elég az, hogy az a bizonyos i betű, ami miatt Árius Niceában olyan elkeseredett harcot indított, sokkal nagyobb jelentőségű, mint amekkorát „Az ember tragédiájá”-nak kiváló írója tulajdonít neki. Az az egyetlen kis betű két egymással ellentétes vallási felfogásnak az ütköző pontja. Olyan, mint a nagy vízvázalasztó hegyek, amelyek annyira eltérítik az egy közös forrásból kiinduló folyókat, hogy azután csak a tengerbe találkoznak ismét össze. Ama kis betű a kereszténységet két nagy táborra osztotta, amely két tábor a későbbi történelem unitárius és trinitárius néven különböztet meg. Hogy a kettő közül melyik felel meg jobban az emberi lélek vallási szükségleteinek, afelett most ne vitatkozzunk. Azonban tény az, hogy az Athanázius-féle hitvallást az egyházi hatalom támogatta és védelmezte, míg az Árius felfogását a századok hosszú üldözése sem tudta kiirtani a lelkekből, mert az természetszerűleg hajt ki, mint a virág a földből. Ebben a felfogásban is volt valami, amit a kor jellege ragasztott hozzá, de emez idői járuléktól megtisztulva, ma közös kincse és szükséglete a léleknek s lényege minden vallásnak. Mert bármiképpen irták is körül a zsinatok s bármilyen formában fejezzék ki az egyházak hivatalos hitvallásai, de az emberi léleknek mégis csak az *egy Istenben* van hite és nyugodalma. Ez a hit minden mesterséges táplálás nélkül, a legkülönbözőbb műveltségi fokon és éghajlat mellett megterem. Ez az „Isten ajándéka.” Minden egyéb körülírás emberi hozzáadás, amí szolgálhat időleg felmerült nemes és jószándéku célokat, de nem tartozik a vallás örökkévaló lényegéhez.

A vallásban ezt az „isteni ajándékot” védi, oltalmazza és biztosítja az unitárius vallás, hogy ezáltal fenntartsa a legegyszerűsebb utat s a legtermészetesebb kapcsolatot az ember és Isten

között. Hogy biztosítsa az embert arról, hogy egyetlen kulföböl indul ki az életnek és természetnek minden változása, amelyek akár jók, akár rosszak az ő szemében, de mindenféleképpen egy jószágos atya szeretetét tükrözik vissza. Nagyon is a felszínen mozog hát az, aki az unitárizmus értelmét egyszerűen a szentháromság tagadásában látja. Ezért nem lett volna érdemes az a tenger szellemi és anyagi áldozat, amelyet az unitárius hitért az idők folyamán hozni kellett. De ez a hit a maga mélységében a vallás gyökerét védi és biztosítja, hogy általa egészséges táplálékot kapjon az élő Isten után szomjuhozó emberi lélek. Ennek a hitnek fenntartása isteni küldetés, szent misszió, amiért semmi áldozat sem elég.

Az unitárius vallás másik jellemző sajáttsága a *józan értelem joga* és az *emberi szellem szabadságának* a biztosítása.

Az Isten az embert — az irások szerint — „a maga képére és hasonlatosságára“ teremtette, vagyis egy szép és gazdag lelki világ birtokosává tette. Ennek a lelki világnak éltető napja az értelem. Ahol ez a nap ragyog, ott élet és termékenység van; ahol sugarai elhomályosodnak vagy ahová nem hatolhatnak be: ott a romlás és pusztulás csirái szaporodnak el. Emberi méltóságunk s Istenhez való hasonlóságunk legfőbb biztosítéka az értelem. Nincsen mindenható ereje s az élet és világ eseményeinek minden mélységébe nem hatolhat be, de lelki életünknek őrállója, vezére és útmutatója. Mint a hit, az is Isten adománya. Segítségével boldogul az egyén, általa fejlődik a kultúra s halad előre az emberiség.

Az unitárius vallás az értelemnek ezt a jogát s vele az emberi szellem szabadságát biztosítja akkor, amidőn Isten ezen drága ajándékát a vallás területéről sem zárja ki, amidőn ezt is az isteni kijelentés egyik eszközének tekinti, amely által Isten újabb meg újabb világosságsugarakat bocsát szét ezen a gyarlóságokkal teljes földön. Isten élő valóság, aki nemcsak egy helyen és egy bizonyos időben szólott az emberekhez, hanem időről-időre bizonyosságot tesz létezéséről az emberi szellem útján. Ha ezt a szellemet bilincsekbe verjük és börtönbe zárjuk, akkor útját vágjuk az isteni akaratnak, amely ez által kívánja előbbre vinni a tökéletesedés útján az embert. De útját vágjuk a fejlődésnek is, ami pedig az élet egyetemes törvénye. Igaz, hogy a fejlődésben is lehetnek zökkenők, lehetnek vad hajtasok, ferde kinövések.

Ezek akkor következnek be, amikor az emberi szellem magának mindenhatóságot tulajdonít és elszakad Istentől. De a szabadsággal való visszaélés következtében előállott hanyatlás csak újabb alkalom az önvizsgálatra, a magábaszállásra s Isten akaratának keresésére. Mert csak ott van igazi fejlődés, ahol Isten és ember kölcsönösen megtalálják egymást s az emberi szellem akkor élvezi igazán a szabadságot, amikor az Isten akaratának önkényt engedelmeskedik.

Az unitárius vallás, amidőn a józan értelem jogát a vallás területén is elismeri, testvéri szövetségre lépik az egyetemes kultúrával. Lépést tart az általános fejlődéssel. Biztosítja a vallás és kultúra összhangját. Ezáltal lehetetlenné teszi, hogy a vallás az élet nagy versenyében elmaradva, a vakhit, az okkultizmus és a babonák világába süllyedjen vissza. Lehet, hogy eme tisztaságra és világosságra törekedve, le kell mondania a nagyobb tömegek megnyeréséről, de mégis nagyobb súlyt helyez az igazságra, mint a tömegek meghódítására. Az eszmények kultuszát még ha azért szenvedni és áldozatokat is kell hozni, többre értékeli, mint a világi, zajos sikereket; mert az eszmények, mint a csillagok az utasoknak a cél felé, irányt jelölnek az élet vándorának a tökéletesség felé.

Az unitárius vallás mélységét mutatja továbbá az, hogy mindenben az *evangélium mélységeit* keresi. „Senkisem vehet más fundamentumot, mint amely egyszer vettetett.“ Ez a fundamentum az evangélium a maga eredeti tisztaságában. Úgy, amint az a Mester ajkairól elhangzott s amint azt életével megélte. Sajnos, az evangéliumnak emez életet adó tiszta vizét különböző világi érdekek zavarossá tették. Olyan elemek vegyültek hozzá, amelyek ellenkeznek eredeti természetével. Az egyszer letett „fundamentum“ helyett olyan alap vettetett, amelyen más épület emelkedett, mint aminőt a Mester, a nagy építő tervezett. Az istenországa helyébe világi országok keletkeztek, amelyek nagyobb súlyt helyeztek a földi hatalomra, mint az evangéliumi eszmények szolgálatára. Az Isten akaratát hirdető egyszerű prófétából új Isten lett, aki élők és holtak felett uralkodik. Az alázatosság, engedelmisség és szeretet szolgálata helyébe királyi trón emelkedett, ahonnan új rendeletek és parancsok hangzanak el. A szenvedések keresztje a hatalom eszközévé lett, melyet ütésre használt fel egy láthatatlan kéz.

Az unitárius vallás nem csupán élő tiltakozás az eredeti „fundamentum“ elhagyása ellen, hanem állandó munka és törekvés az evangélium elhalványult, örök szépségű és értékű eszményeinek a feltámasztása és világosságra hozatala érdekében. Hogy Jézusnak egyszerű, tiszta, nemes alakját kihámozza abból a bizonytalan misztikus homályból, amely miatt emberi szive és emberi élete elveszítette hatását és befolyását a mi életünkre. Hogy a zsinatok és dogmák által e földtől elszakított prófétának történelmi személyiségét helyreállítsa, hogy halhassuk hangját, megértjük beszédét. Hogy barátunk, testvérünk és ítélőbiránk lehessen, mint volt Judeában és Galileában. Hogy vágyat, kedvet és erőt érezzünk követésére, beszédeinek és tanításainak megélésére. Hogy vele éljünk, vele tőrjünk, szenvedjünk, vele örvendjünk és vele sirjunk, hogy az ő igazságai a mi igazságaink, az ő útjai a mi útaink, az ő élete a mi életünk, az ő eszményei a mi eszményeink legyenek. Hogy megvalósuljon életünkben az ő végrendelete: „Én példát adtam nektek, hogy amint én cselekedtem, ti is úgy cselekedjétek.“ Hogy csodálat helyett szeretni és követni tudjuk.

Amidőn így Jézus történelmi személyiségét helyreállítjuk, s az istenség dicsfényével körülvevett távolságból a valóságnak megfelelően emberi életét, jellemét hozzuk előtérbe: akkor őt az erkölcsi élet középpontjába helyezzük. Nem úgy tekintünk fel rá, mint egy utólráhetetlen bálványra; hanem úgy, mint, aki velünk él, tűr, szenved és nélkülöz; akinek tanításaiban és példaadásában a legtündöklőbb emberi erények ragyognak s aki állandóan hívogat, hogy vegyük fel az ő keresztségét és úgy kövessük őt. Nem helyettünk, hanem velünk szenved. Nem értünk halt meg, hanem az igazságért. Nem a halálával váltott meg, hanem az életével. Avval az élettel, amely a szenvedések és megpróbáltatások kálváriás útján is az élet igazi célját soha el nem tévesztette, a kötelesség elől meg nem hátrált, hitét és hűségét megtartotta. Ez életnek ismeretében a bibliai példázatok tanulságai, a hegyi beszéd igazságai emberi életünk világitó szövéténekévé válnak, s a Mester út, élet és igazság lesz számunkra.

Mi úgy hisszük, hogy minél mélyebb filozófiával határozzuk meg lényegét, fejtjük ki személyiségét: annál inkább eltávolozunk nemes egyéniségétől s annál inkább elhomályosítjuk egyszerű prófétai alakját. De a történelem újabb módszereivel minél inkább

sikerül valódi emberi életét és tanításait helyreállítanunk, annál inkább tekinthetjük erkölcsiségünk mértékének, akinél többet nem várhatunk, de akinél kevesebbrel sem elégedhetünk meg azoktól, akik az istenországa polgárságára és az istenfiúság elnevezésére igényt tartanak. Itt keresi és itt találja meg az unitárius vallás az evangéliumi mélységet, mely a keresztény vallásnak az eredeti kútfőből tisztán buzgó forrása.

A halhatatlanság hitét a keresztény hitvallások tulságos érzéki köntösbe öltöztetik, amikor azt mondják: „Hiszek a test feláldozásában.” A hitvallások eme kifejezésétől visszaretten a modern ember s azt vagy matérialista alapon magyarázza s azt mondja, hogy amint az anyag általában, úgy az emberi test is halhatatlan, vagy pedig szembefordul azzal a vallással, amely a természet törvényének ilyen kézzelfoghatólag ellene mond. Szóval a keresztény vallásnak, mely a lélek és szellem vallása, az ilyen matériális formába öltöztetett kifejezés semmiképpen sincsen előnyére, sőt egyesek lelkében megbotránkozásra adhat alkalmat. De e mellett a hívő lélek sem talál megnyugvást a külső érzéki formának az eldobásával, mert érzi hogy azon túl és fölött van vagy kell lenni valaminek, hol e földi élet igazságtalanságai kiegyenlítődnek. Ez a vágy és reménység mindig ott él az ember lelkében s olyan erővel működött, hogy az Istenben és a jövő életben való hitet elváthatatlan kapcsolatba hozta. Ha van Isten, akkor lennie kell személyes halhatatlanságnak is. Ez a hitbeli meggyőződés ma, amikor egyetlen sóhajtás sem veszhet el, ha van megfelelő készülék, ami azt felfogja, már nem is látszik olyan üres feltevésnek vagy képzelődésnek, mint amilyennek a materializmus korában látszódkhatott. Ma már elismert lélekbúvárok tudományosan is foglalkoznak a halhatatlan lélek rejtett titkaival.

Az unitárius vallás a lélek halhatatlansága és a szellem örökkévalóságának evangéliumi mélységeiben jár. Kézzelfogható bizonyítékokat ma még nem tud szolgáltatni e téren, de megnyugtatta az embert arra nézve, hogy a halálban csak az lesz porrá, ami porból való, de a gondolkodó, érző, szerető és ítélő lélek előtt új pályatér nyílik, hol eszményei világosabbak, reményei emelkedettebbek lesznek, s hűségéért elnyeri az élet koronáját. Mikor ezeket hirdeti, akkor nem csak az evangélium mélységeiben jár, hanem a sóvárgó emberi léleknek erőt kölcsönöz a keresztiek hordozására s a földi igazságtalanságok elviselésére.

Az unitárius vallásnak jellegzetes vonása végül a *vallási türelem*. Ott, ahol a józan értelem jogát és szellem szabadságát hirdetik, nem lehet helye a vallási türelmetlenségnek. Mindenkit csak a saját hite boldogíthat és üdvözíthet. Amint Dávid Ferenc mondotta: „Nincs nagyobb bolondság, mint a lelkiismeret és a lélek felett hatalmat gyakorolni megpróbálni, hisz mindkettő egyedül csak teremtőjének van alávetve.“ Ezen elvi alap megőrzésére és megvalósítására az unitárius vallás két forrásból meríti az erőt: az Istenben és az emberben való bizalomból. Isten, mint minden eszménynek, minden gondolatnak és minden eseménynek egyetlen kútfeje, elég erős és hatalmas, hogy a maga igazságait megmutassa s ügyét diadalra juttassa. Ha olykor-olykor azt látjuk, mintha az Isten ügye elveszett volna, ez csak a mi rövid látásunknak a bizonyossága. A fellegek csak a mi látásunk előtt takarják el a nap fényét, de a gondviselés bölcsesége szerint sugari előbb-utóbb előtörnek s áldást árasztanak. Az Isten hatalmában való kételkedésből származik a hitnek erőszakolása, tüzzel-vassal terjesztése. Az eretnek-üldözés, az inkvizíció kegyetlenkedései, bár az Isten dicsőségét irták lobogójukra, mégis az Istenben való hit hiányából származtak. Mintha Istennek nem volna elég hatalma, hogy a maga ügyét megoldalmazza, hanem a gyarló ember világi fegyvereit venné igénybe, hogy országa ellenségeit elpusztítsa vagy lehetetlenné tegye! Az unitáriusoknak bőséges alkalmuk volt a kétség és hitetlenség emez aknamunkáját a saját szenvedéseik árán látni és tapasztalni, de az egy Istenben való hitük ereje mindig megőrizte attól, hogy bosszút álljanak vagy fegyverhez nyuljanak igazságuk terjesztése céljából. Amely dolog Istentől van, azt emberek fel nem tartóztathatják.

De az unitárius vallás bizik az emberekben is. Az embert nem megromlott és minden jóra képtelen lénynek tekinti. Az ember gyarló és ingadozó, de azért igazi eleme nem a bűn és a fertő. Akármennyire is eltávozik a tékozló fiu az apai háztól, mégis felébred lelkében az otthon utáni vágyakozás, amely erőt ad, hogy felkeresse az elhagyott apai hajlékot. A legnagyobb sötétségben is a világosság után eseng s ha egy-egy sugár megvillan előtte, örömmel követi utmutatását, míg az igazi tűzhelyet megtalálja. Az embereknek ez a szomszúsága magyarázza meg a kultúrában való fokozatos előhaladást s ezen épül a vallási fejlődés és istenországának lassu, de biztos közeledése. A vakság és elfogultság

betegség. Az egészséges lélek nyitva áll az igazság befogadására, mint a jó föld a termő mag számára. Aki hiszen a maga igazságában és bizik az ember jóra való készségében, az soha nem lát ellenséget más hitű embertársában. Az hinti a magot alkalmas és alkalmatlan időben, de az áldást a földre és Istenre bizza.

Ez a türelem jellemezte az unitárius vallást a multban. Akkor, amikor többségben volt Erdély földjén, amelyet a vallásszabadság világhírű földjévé tett. És ez a türelem jellemezte azokban a nehéz megpróbáltatásokkal teljes szenvedésekben, melyeket a vakbuzgóság és a türelmetlenség indított ellenünk.

A keresztény egyházban Nagy Theodóziusz császár óta szokásban volt az eretnek-üldözés. Azokat tartották eretnekeknek, akik a zsinatok által hivatalosan megállapított hitvallásokat nem fogadták el. Az ilyen eretnek-üldözéseknek számtalan formájával találkozunk az egyháztörténelemben a száműzések, a kiközösítések, a máglyák, vérpadok, börtönök hosszú láncolatán keresztül. Pedig mit tettek ezek az u. n. eretnekek. Semmi egyebet nem, mint engedelmeskedtek az evangélium parancsának: „Inkább Istennek kell engedelmessé válni, mint az embereknek“. Semmi egyebet nem tettek, mint a betűvel szembe helyezték a lelket, a dogmák igazságával a saját igazságukat, a tekintély hitével a saját hitüket. Az ők igazságát elnyomta a hatalom ereje, de reánk hagyták tanulságul azt a nagy igazságot, hogy csak az igaz vallás, amely az emberi lélek talajában gyökerezik. Minden olyan vallás, amelyet akár érdek, akár erőszak, akár tekintély kényszerít a lélekre, üres képmutatás, ámulás a vallás szent ügye ellen. Isten szolgálata helyett a sátán szolgálata.

Mi unitáriusok az Istennek „lélekben és igazságában“ való imádása útján kívánjuk szolgálni és munkálni az Ő országát s ebben a szent munkában Pál apostolt követjük, aki azt mondta: „Nem a láthatókra nézünk, hanem a láthatatlanokra, mert a láthatók ideig valók, a láthatatlanok pedig örökkévalók“ II. kor. 4. r. 18. v.

Vári Albert.

Az ökuménikus mozgalmak.

Földünk lakóinak száma meghaladta a kétezer millió lelket. Ennek a hatalmas nagy tömegnek azonban csak egyharmada kb. hétszáz húszmillió lélek tartozik Krisztus egyházának tagjai közé. A keresztény egyház a názáreti Jézus követőinek egyháza, mely közel kétezeresztendő történelmén hatalmas fejlődésen és átalakulásokon ment keresztül. Itt feladatunk szempontjából csak két tényre mutatunk rá. 1054-ben a nyugati és a keleti egyház áldatlan harcok hosszú sora után kettészakadt, s azóta külön keretek között éli életét. A nyugati egyház szellemét a római katolicizmus, a keleti egyház hagyományait a görög keleti egyházak őrzik és ápolják napjainkban. 1517-ben a római katolicizmus hatalmas megrázkódtatáson megy keresztül; megindul a reformáció, mely újra nagy tömböt különít el önálló táborba. Láthatjuk, hogy a földünkön élő keresztények nagy általánosságban három csoportra oszthatók: *a katolikusok, a görög keletiek és a protestánsok* táborára.

E rövid helyzetrajz nem kíván foglalkozni azokkal a multbeli egységtörekvésekkel, melyek római részről a keleti és a protestáns kereszténység visszatérítésével kísérleteztek, valamint azokkal a mozgalmakkal, melyek a görögkeleti és protestáns egyházak között akartak kapcsolatot létesíteni, mert ez kívül esik jelen tanulmányunk feladatkörén. A keresztény egyházak egységének helyreállítására irányuló mozgalmak nem újkeletűek, egyidősek magával a kereszténység részekre szakadásának pillanatával. Mindig voltak olyan Istentől áldottlelkű férfiak, akik Krisztus egyháza egységének szükségességét érezték. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy maga a reformáció sem mint önálló egyházi mozgalom indult el, hanem csak az egyház megjavítását célzó törekvés volt születése perceiben. A reformáció nagy hősei, amikor rájöttek arra, hogy bizonyos felfogásbeli kérdésekben eltérnek egymástól, kísérletet tettek az ellentétek kiegyenlítésére. *Luther és Zwingli* Marburgban 1529-ben tanácskozásra ülnek össze, hogy az úrvacsora kérdésében felmerült

ellentéteket kiegyenlítsék. *Kálvin* Morus Tamás canterbury-i érsekhez intézett levelében annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy nem habozna tíz óceánon átkelni, hogyha ezzel az egyház megosztottságán segíthetne. Az unitárizmus hősei *Servet* és *Socinus* a kereszténységet akarják megjavítani, s nem új egyházat alapítani. *Dávid* Ferenc pedig sokáig sikerrel kecsegtető mozgalmat indított, hogy Erdély különféle felekezeteit egy „magyar vallás” keretei között egyesítse. A protestáns egyházak között a reformáció idejétől fogva fennálló szoros kapocs az egységtörekvés vágyából fakadt.

Az egyháztörténelem írói a XIX. századot az egyházi külmisziói törekvések századának nevezték el. A jövődő történetírója a XX. század első évtizedeiről, mint a keresztény egységtörekvések időszakáról fog megemlékezni. Meg kell állapítanunk, hogy *ökuménikus elnevezéssel csak azokat a törekvéseket illethetjük, melyek felekezeti és nemzeti korlátokon felülemelkedő mozgalmakat hoztak létre. A nemzeti és felekezeti alapon létrejött keresztény egységtörekvéseket bár magasra értékeljük, jelentőségük az egyetemes kereszténység történelmi fejlődése szempontjából alatta marad az ökuménikus mozgalmaknak.*

Az első ismert és mai napig is dolgozó egységmozgalom a Liverpoolban 1845-ben létrejött *Evangelical Alliance*, az evangéliumi szövetség, mely első konferenciáját a következő évben Londonban tartotta meg. Munkáját ma is folytatja s minden esztendő januárjában az egész világot átölelő közös program imaheteket rendez. Ez az egyetlen mozgalom, melynek keretei között a magyarországi református és evangélikus egyházak együtt dolgoznak az újabbkeletű baptista egyházzal is. Munkássága számos más mozgalom számára adott indítást.

Röviden áttekintjük a XIX. és XX. század jelentősebb nemzeti és felekezeti egységtörekvéseit az alábbiakban. Az egyes országok és nemzetek keretei között dolgozó protestáns egyházak hamar rádöbrentek annak szükségességére, hogy részben a katolikus vagy keleti egyházakkal, részben az államhatalommal szemben szükséges és célszerű, ha közös kérdéseikben egységesen nyilatkoznak meg. A gyakorlati szükség terelte össze az eddig csak egymás mellett dolgozó protestáns felekezeteket, mint pl. Franciaországban 1905-ben az egyház és az állam szétválasztásának az idején alakul meg az azóta is szép sikerrel dolgozó *Federation*

Protestante de France, jelenlegi elnöke Marc Boegner párizsi lelkész, egykori külügyi titkára J. Jézéquel lelkész, aki gyülekezeteinket is meglátogatta 1927-ben. A legjelentősebb tömörülés az Amerikai Egyesült Államok protestáns egyházait magában egyesítő *Federal Council of the Churches of Christ*, mely 1908-ban alakult meg s azóta is szép sikerrel és nagy eredményekkel dolgozik. Az általános jellegű kérdésekben ez a szervezet hallatja az amerikai protestántizmus véleményét s így nem egy nemzeti és állami vonatkozásban fontos kérdésben ő mondotta ki a döntő szót. Az alkoholtilalom, a szabadidő mozgalom és a szociális intézkedések igen nagy száma ennek a szervezetnek a munkásságát dicséri. A nemzeti szövetségekben az egyes felekezetek megőrzik függetlenségüket s csak aktuális vagy általános kérdések megbeszélésére gyűlnek össze, mondanak közös véleményt, tehát egyházkormányzati, vagy dogmatikai vonatkozásban önállóságukat megőrzik. A fenti két szervezet mintájára alakult meg a világháború után a svájci, a lengyel és az azóta megszűnt cseh egyházi szövetség s hasonló elgondolásokkal dolgozott a húszas évek elején az azóta lényegesen átformálódott „*Deutsche Evangelische Kirchenbund*“, a német egyházi szövetség is. A missziói területeken is szükségét érezte annak, hogy az egymás mellett dolgozó protestáns egyházak intézkedéseikben és állásfoglalásaikban ne keresztelék egymást s így jött létre az a szövetség, mely a függetlenség biztosításával a központi vezetést egységesítette. *Kanada, India és Délkína* protestáns missziói egyházai alkotnak ilyen szövetséget.

A *felekezeti egységtörekvések* célja és feladata az volt, hogy a különféle államok és nemzetek keretei között dolgozó ugyanazon felekezet egyházait, közös érdekeik védelmezésére, egymás erősítésére és a testvéri érzés ápolására tömörítse. A legismertebb közülök a *Lambeth konferencia*, mely 1867 óta az anglikán egyház püspökeit gyűjti egybe, hogy minden tizedik esztendőben megfogalmazzák állásfoglalásukat a felmerülő kérdésekkel kapcsolatban. Ezek a konferenciák, mint az anglikán egyház szervezete általában, még bizonyos katolikusán egyetemes vonást viselnek magukon s a változó korszakok kérdéseit az örök pánanglikán egység szemüvegén keresztül vizsgálják és ítélik meg. Az egymástól független — autokefál — görög-keleti egyházak is felismerték az együttműködés szükségességét, s a világháború befejezése óta több közös konferenciát tartottak, melyen megbeszél-

ték a protestántizmussal szemben, de azzal együttműködő gyakorlati állásfoglalásaikat. Ebben a szellemben határozta el nemrégiben *Basarabia metropolitája*, hogy egy folyóiratot indít, mely az orthodoxia szellemét — sobornost — lesz hivatva szolgálni a különféle államok görög-keleti egyházai között.

A protestáns felekezetek egységtörekvései közül időben legelső az evangélikus egyházak 1846-ban létrejött világszövetsége, mely szervezetében több változáson ment keresztül. Jelenleg *Lutherischer Weltkonvent* elnevezés alatt működik s vezetésében most a skandináv és amerikai államok evangélikusai is vezető szerephez jutottak a német evangélikusság mellett. A református egyházakat a presbiteri világszövetsége *The Alliance of Reformed Churches Holding the Presbitirial System* egyesíti. 1877-ben Edinburgh-ban alakult meg s európai csoportjának központja ma is ott székel. Másik ága az amerikai kontinens református egyházait tömöríti. Mindkét mozgalomban a magyar evangélikus és református egyházak előkelő szerepet játszanak.

Az unitárius és szabadelvű keresztény egyházak konferenciái a Bostonban 1900-ban tartott ülésen születnek meg, melyen egyházunk képviselőjében dr. Boros György, akkor teológiai tanár vesz részt. Az első kongresszust Londonban tartották 1901-ben. A szervezet az idők folyamán átalakult s 1930 óta központi irodája Utrechtben székel s a szövetség az alábbi címet viseli: *International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom*. Elnöke dr. L. C. Cornish az amerikai unitárius szövetség volt elnöke, ügyvezetője dr. L. J. van Holk leideni egyetemi professzor. Az elnöki tanács hat tagja között foglal helyet Józán Miklós püspöki vikárius.

A methodisták 1881-ben, a kongregacionalisták 1891-ben, a baptisták 1905-ben alakították meg hasonló feladatokat ellátó világszervezeteiket.

Fogalmi meghatározásban a nemzeti és felekezeti, valamint tulajdonképeni ökuménikus mozgalmak között helyezkednek el azok a mozgalmak, melyek szigorú mértékkel mérve az említett három osztályba nem sorozhatók. Közülök a legrégebbi a vasárnapi iskolai világszövetség a *World's Sunday School Association*, melynek eredete 1785-re megy vissza, s megalakulása a jólmisert és áldásos hatásaiban nagyjelentőségű Raikes Róbert nevéhez kapcsolódik. Prof. dr. Keller Adolf vezeti az „*Europäische Zentral-*

stelle für kirchliche Hilfsaktionen“ mozgalmát, székhelye Genf, Palais Wilson, mely sokat fáradozott, hogy a protestáns kelet-európai egyházak teológiai hallgatói részére a nyugati egyetemeken ösztöndíjat biztosítson. Propaganda útjain kolozsvári teológiai akadémiánk hallgatósága előtt is tartott előadást. Radikálisan pacifista egyházi mozgalom a „*Fellowship of Reconciliation*“ vezetője Henri Roser párizsi lelkész. A protestáns világszövetség a „*Protestantischer Weltverband*“ központja Berlin, magyar tagja a magyarországi *Országos Bethlen Gábor Szövetség*, melynek tagjai között unitáriusok is vannak. A többi, szempontunkból kevésbé jelentős világmozgalmak adatait az érdeklődő megtalálja *prof. dr. F. Siegmund-Schultze* szerkesztésében megjelent *Oekumenisches Jahrbuch 1934 - 35.* c. munkában, megjelent Zürich 1936-ban. Ugyanebben a tanulmánykötetben jelent meg e dolgozat írójának az ökümenikus mozgalmak magyarországi vonatkozásait ismertető németnyelvű tanulmánya. Továbbá haszonnal forgatható magyar nyelven írt munkája Makai Miklós ref. vallástanárnak: „*A gyakorlati kereszténység világmozgalma*“, mely az egész ökümenikus mozgalomra megfelelő bibliográfiai tájékoztatást nyújt, melynek felsorolását most helykímélés szempontjából mellőzzük.

E hosszúran yült, de szükségszerű bevezető áttekintés után foglalkozhatunk csak azokkal a mozgalmakkal, melyeket tanulmányunk címében, mint *ökümenikus mozgalmakat* határoztunk meg. Foglalkoznunk kell velük nemcsak azért, mert a mai keresztény életnek el nem mellőzhető jelenségei, melyek a keresztény egyházak sorsát és jövődjét ezután következő hosszú évtizedekre befolyásolhatják és meghatározhatják, hanem azért is, mert ezen mozgalmaknak legalább vázlatos ismerete nélkül a mai keresztény élet nemzetközi síkján nem tudunk tájékozódni. Fontos megjegyeznünk, hogy az előbb érintett megmozdulásokban a protestáns-tizmusnak különféle ágai és felekezetei tömörültek egyes célok elérésére, vagy a kérdések megbeszélésére, az ökümenikus mozgalmakban a világkereszténységnek két hatalmas ága a görög-keleti kereszténység és a protestáns-tizmus jut együttműködéshez s az általuk képviselt egyházak számbeli súlyával szemben a római katolicizmus kisebbségben van.

A XIX. században protestáns egyházi körökben ifjúsági mozgalom indul el, melynek célja az, hogy a városokba szakadt fiataloságot az egyház számára biztosítsa. Az angolszász talajon elindult megmozdulás másutt is visszhangra talál. A mozgalom elin-

ditója *Williams* György, aki már a század dereka óta buzgón dolgozik, s arra is jut ideje, hogy mozgalmának eszményeit más országokba is átplántálja. Ez a mozgalom, mely nem ismerte a felekezetieskedés szűkkeblű korlátait, kezdetben különösen az ortodox protestáns egyházaknál nagy ellenzésre talált, mert öntudatos hitvalló jellegük megsértését látták abban, hogy ugyanazon keresztény ifjúsági egyesületben anglikánok, baptisták, presbiteriánusok, sőt unitáriusok, katolikusok és görög-keletiek is együtt dolgozhassanak. Ez a természetes és első percében ösztönös ellenzés a későbbi ökümenikus mozgalmak megindulása alkalmával is, nagyon sok helyen érezhető volt. Az elvetett mag kikelt és szép gyümölcsöket termelt. 1878-ban megalakult a *World's Young Men Christian Association* a városi és falusi dolgozó fiatalság 14–35 évesek körében tevénykedő keresztény ifjúsági egyesületek világszövetsége. Székhelye: Genf, 52 Quai du Pâquis, a Palais Wilson, a régi népszövetségi palota, ahol a legtöbb keresztény világmozgalom központi irodája otthonra talált. Nehány évvel később ugyanezt a mozgalmat átviszik a leányok közé is, 1894-ben megalakul a keresztény leányok ifjúsági világszövetsége a *World's Young Women Christian Association*, mely hasonló célkitűzésekkel dolgozik. Mindkét szervezet a nagy világháború idején s jelenleg a kínai-japán háborúban a Nemzetközi Vöröskereszt egyesülettel karöltve a sebesültek gondozása és ápolása terén is szép munkát végzett.

Hasonló mozgalom indult el, hogy az egyetemek és főiskolák az egyházi élettől a mult század utolsó tízedeiben annyira eltávoztott fiatalságát visszavezesse Jézus tanításaihoz. Az angol, skandináv és német egyetemeken alakul ki először ez a mozgalom, mely később az amerikai és a missziói területek keresztény egyetemlein jut el valódi munkaterületéhez. A *World's Student Christian Federation* 1895-ben alakul meg s konferenciáival ma már az egész világot átszövi. Elnöke a húszadik század kereszténységének egyik legjellegzetesebben ökümenikus személyisége *dr. Mott* János, aki a nemzetközi külmissziói szövetségben és a keresztény ifjúsági mozgalmakban valóban korszakalkotó példaadó munkát végzett. A mozgalom vezetésében a fehérfajú egyetemi diákok mellett a színes fajok képviselői is szerephez jutnak, s *R. Davies* hindú és *dr. Z. Koo* kínai titkárok munkája a kontinens legtöbb országában is elismert és méltányolt. Központja 13 rue de Calvin alatt Genfben van.

Mindhárom mozgalom gyökeret vert magyar földön. Kezdetben s talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, ha napjainkban is, küzdeniök kell az egyes felekezetek hitvallásos ifjúsági munkáival. Munkásságukat az evangélikus és református egyházak fiatalsága között fejtik ki, s csekély azoknak a száma, akiket a többi felekezetek köréből érdeklődési körükbe tudtak vonni. A kisebbségi sorsba jutott magyar református és evangélikus egyházaknál az utódállamokban a magyar mozgalmak munkája teljesen felekezetük területére korlátozódott, ami a dolgok természetéből érthető. Az együttműködés az államegyházhoz tartozó többségi és kisebbségi felekezetekhez tartozó egyházak fiatalsága között az említett három mozgalom keretein belül az egyes országokban még szórványos, a nemzetközi konferenciákon azonban megfelelő. E téren azonban még sok a megoldatlan feladat.

Az említett három szövetség a XIX. század utolsó negyedének szülötte. Azok az akkori fiatalok, akiknek a lelkét az ökuménicitás eszméje itt megérintette, még egyszer újjászületnek a XX. század elején, amikor két hatalmas ökuménikus mozgalom indul el, melyben a vezetés azoknak kezében van, akik ökuménikus iskoláikat a keresztyény ifjúsági mozgalmak megalakulása idején végezték. Ez a két mozgalom a keresztyény élet két nagy és hatalmas kérdésével foglalkozik. A *külmissziói munkamezőkön* elért eredményeket igen gyakran veszélyezteti, s a munka lehetőségét károsan befolyásolta az, hogy a különféle, nagyrészt protestáns felekezetek misszionáriusai más és más álláspontot foglaltak el a keresztyény élet kérdéseiben, s felekezeti hovatartozásuk, nemzetiségük igen nagy mértékben rányomta bélyegét munkásságukra. A különféle külmissziói egyesületek képviselőit már régen foglalkoztatta az a gondolat, hogy szükség volna olyan egyetemes külmissziói szövetségre, melynek keretén belül ezeket a kisebb-jelentőségű eltéréseket nevelés, hitfelfogás és származásbeli különbségeket el lehetne tüntetni, s a nagy pogány tömegek között dolgozó misszionáriusokat közös nevezőre hozni. Edinburgh-ban 1910-ben tartott világkonferencia foglalkozik elsősorban érdemlegesen ezekkel a kérdésekkel, s ennek a konferenciának az eredményeképpen indul meg és szerveződik meg az együttműködés a külmisszionáriusok között, akik most már a pogányok között, nem egymás ellen, hanem egymás mellett terjesztik a megváltás evangéliumát. Csodálatos önvallomás és valóban ökuménikus öntudat

van dr. Mott Jánosnak az edinburghi konferencia bezárása alkalmával mondott alábbi gondolataiban: „A konferencia meggyőzött bennünket, hogy a kereszténység elterjedésének legnagyobb akadály a mi bennünk van. Különböző fajokból, nemzetekből, felekezetekből jöttünk össze és megismertük egységünket a Krisztusban“.

A fejlődést a világháború megakasztotta, de annak befejezésével új lendületet nyert. 1921-ben létrejött a Külmissziói Szövetség nemzetközi tanácsa az *International Missionary Council*, mely sokat dolgozott az elfoglalt német gyarmati területekről az új politikai hatalom urai által állampolitikai alapon kiutasított német misszionáriusok visszaengedése érdekében. A külmissziói tanács két hatalmas konferenciát rendezett az elmúlt időben. Az első Jeruzsálemben 1928-ban, az utóbbit, melynek színhelyét a kínai—japán háborúskodás miatt a délkinai Hangchowból az indiai Madrasba kellett áthelyezniök, az elmúlt 1938 esztendő utolsó hetében. Mindkét kongresszuson a külmissziói egyesületek ténylegesen missziói munkamezőkön dolgozó lelkészei, tanítói, tanárai, orvosai, ápolói voltak jelen, akik megbeszélték azokat az elméleti és gyakorlati kérdéseket, melyek a nagy ázsiai és afrikai pogány-misszió munkamezein fordulnak elő. A protestáns külmisszió nem egy gyakorlati kérdésben együtt tud dolgozni a katolikus külmissziói szövetséggel is. A görög-keleti egyházak külmissziói tevékenysége jelentéktelen. Viszont a világháború óta a protestáns egyházak, melyek az ökuménikus mozgalmakban együtt dolgoznak a görög-keleti egyházakkal, felhagytak a görög-keleti egyházak között szórványosan folytatott protestáns misszióval. A protestáns külmisszió magyar református ága a mohamedánok között kísérletezik s két görög-keleti államvallású államban előbb Bulgáriában jelenleg az olasz fennhatóság alá került Albániában tart fenn missziót, az ott lakó mohamedánok körében, de tekintve a munka fiatal voltát, eredményekről nem igen beszélhetünk. Általában a világháború óta a pánmohamedán mozgalmak erősödésével a mohamedánok közötti keresztény misszió meglehetősen eredménytelen. Az erdélyi református egyház mandzsuri misszionáriusa szép eredménnyel dolgozik. A magyar evangélikusság a finn külmissziói egyletek munkájába bekapcsolódva most küldte ki az első külmisszionáriust. Nekünk magyar unitáriusoknak az indiai hindu unitárius mozgalmak támogatása terén vannak feladataink. Balázs Ferenc egykori mészki lelkészársunk világműködő útja

során a Khasi és Jantia hegyek unitáriusait és a Brahma Samaj mozgalmát is meglátogatta, s beszámoló cikkeiben rámutatott ezen a téren reánk váró faladatainkra. Hasonló munkamező a fülöp-szigeti független egyház, melyek körében amerikai unitárius misszionáriusok már dolgoztak. A külmiszió terén végzett munkáságunkhoz lehet sorolni azt a tényt, hogy teológiai akadémiánkon nyert lelkészi kiképzést egy fiatal bulgár lelkész, kinek munkáságát a megváltozott politikai helyzet teljesen megakasztotta.

A XX. század világháború előtt elindult másik nagy ökümenikus mozgalma a „*World Alliance for International Friendship through the Churches*“ első konferenciáját 1914-ben *Konstanzban* a világháború kitörése napjaiban tartotta. Ez a mozgalom a béke szolgálatába kívánta állítani a keresztény egyház erőt, s a világháború alatt sokat tett a hadifogolytáborok helyzetének javítása, a hadifoglyok levelezésének előmozdítása s végül azok gyors kicserélése ügyében. Ez a mozgalom minden országban nemzeti tanácsokat alkotott, melyek a hivatalos egyházak szervezeti megkötöttségeinek nyűgétől szabadon mozogva élénk és eredményes propagandát folytattak a béke és a nemzetközi együttműködés és az egyetértés előmozdítása terén. A világháború után a vallási kisebbségek nehézségei megoldásában sok jó tanácsot, gyakran tényleges segítséget is tudtak nyújtani. A semleges államok protestáns egyházai — a svájci és a skandináv államok — a háború alatt is állandó kapcsolatot tartottak fenn egymással és a hadviselő államok protestáns egyházaival, s minden erőfeszítést megtettek egy gyors béke létrejötté érdekében. A világháború folyama alatt egy kiáltványt szerkesztettek, melyben a békesség keresztény szellemét hangsúlyozva a mielőbbi béke helyreállítására hívták fel a hadviselő államok protestáns egyházi vezetőit. Ezt a kiáltványt a hadviselő államok egyházi vezetői közül csak ketten merték aláírni, hogy ezáltal békevágyukról nyilvános bizonyosságot tegyenek. Ez a két aláíró *Finnország evangélikus püspöke* és *Ferencz József* a magyarországi unitárius egyház püspöke volt. A két testvérnemzet lelki vezetője ezekben az időkben egyformán gondolkozott. A szövetség megalapítása óta elnöke egy angol főnemes *Lord Dickinson*. A mozgalom anyagi alátámasztását az elhunyt amerikai milliárdos *Carnegie* békealapítványának a *Church Peace Union* által rendelkezésre bocsájított összegek teszik. A mozgalom jelenlegi főtitkára *H. L. Henriod*.

francia svájci lelkész, fiatalságában a svájci W. S. C. F. egyik titkára volt. A központi iroda a genfi Palais Wilsonban van elhelyezve.

A nemzetközi jóbarátság egyházak világszövetsége tulajdonképeni munkásságát csak a világháború utáni időben fejtette ki. Már 1919-ben konferenciát hív egybe *Hágába*, s ez az alkalom az első, ahol a négy évig egymással háborút viselt államok lelkészei testvéri kezet nyújtanak egymásnak. Hatalmas munkát végzett protestáns síkon a német-francia, a görög-keleti egyházak mezején a bolgár-jugoszláv ellentétek kiegyenlítésén. Ez a konferencia ad alkalmat arra, hogy a két másik megszületésben levő világmozgalom eszméinek hordozói gondolataikat kicseréljék, s előkészítő értekezleteiket megtartsák. A húszas évek óta *Kopenhágában* 1922-ben, *Stockholmban* 1925-ben, *Prágában* 1928-ban, *Cambridgeben* 1931-ben, *Chamby sur Montreuxben* 1935-ben *Larvikban* 1938-ban tart konferenciát, de elnöki tanácsa minden esztendőben ülészik. Az idei nyáron az első találkozás színhelyén *Konstanzban* tart emlékülést. A legjelentősebb tényező volt nemzeti bizottságain keresztül, mely a protestántizmusnak és a görög-keleti egyházaknak egymással való megismerkedését elősegítette. Nagyon hamar felismerte, hogy mozgalmának jövődjét csak a legszélesebb egyetemes keretek között biztosíthatja, s állandóan négy-öt utazó titkárral látogatattja az egyes országokat. Valóban mozgalom, mely nem válik szervezetté és nem esett bele abba a hibába, melyet sajnálatosnak kellett elkönyvelnünk a két újabb s világháború után megalakult ökuménikus világmozgalom tárgyalásánál, amelyek olyan szűk hitvallási alapra helyezkedtek a legutóbbi időkben, hogy a velük való együttműködés a szabadelvű egyházak legnagyobb része számára lehetetlenné vált. Ennek a mozgalomnak magyarországi nemzeti tanácsában az unitárius egyház is helyet foglal, néhány konferenciáján kiküldöttei által is képviseltette magát — *Józan* Miklós püspöki vikárius részt vett a kopenhágai és újvidéki, *Ferencz* József missziói lelkész pedig a fanði és chamby sur montreuxi konferenciákon s munkájából a jövőben is részt kíván kérni, mert felelőssége tudatában érzi a feladatokat, melyek reá itt is várnak. Az utódállamok nemzeti tanácsaiban a magyar protestáns egyházak még mindig nem jutottak olyan szerephez, mely jelentőségük alapján megilletné. Ezen a helyzeten hinni akarjuk, hogy az idő mielőbb változtatni fog.

A világháború után két jelentős ökümenikus mozgalom jött létre, melyek rövid tíz és egynehány esztendő, de értékes munkásságuk után, a tavalyi évben megtették az első lépéseket az egyesülés felé. Ez a két mozgalom az 1925-ben létrejött s első konferenciáját *Stockholmban* tartott *Oecumenical Conference on Life and Work* s első ülését két évvel későbbben *Lausanne*-ban, 1927-ben megtartott *Oecumenical Conference on Faith and Order*. A *stockholmi mozgalom a gyakorlati kereszténység kérdéseivel, az élet és munka keresztény eszményeivel foglalkozott* első gyűlésében. Hatalmas előkészület előzte meg a kongresszust, melyen az öt világ-rész protestáns és görög-keleti egyházai lelki vezérek útján képviseltették magukat. A niceai zsinat óta nem volt a kereszténység életében olyan jelentős találkozás, mint a stockholmi. A gondolat felvetője, hordozója és életrekelője Svédország evangélikus egyházfejedelme, *dr. Söderblom* Náthán upsalai érsek, akinek az ökümenikus mozgalmak történetében kimagasló szerep jutott. Őt hatalmas tárgykörben vitatták meg azokat a gondosan előkészített kérdéseket, melyek a gyakorlati kereszténység érdeklődésének homlokterében állottak. A kongresszus kiáltvánnyal fordul a világ kereszténységéhez, melyben összegezi tárgyalásainak elért lelki eredményeit. Tudunk egymás mellett dolgozni. Érezzük egymás fájdalmát és osztozunk egymás örömeiből.

A stockholmi konferencia központi irodát állított föl Genfben, mely lassan odavonta maga köré az összes keresztény egység-törekvések központi szervezeteit s azokkal állandóan szoros együttműködést fejtett ki. A feladatokat megosztották egymás között. Előbb „*Stockholm*” címen egy folyóiratot adtak ki, később pedig *Die Kirchen am Werk* címen háromnyelvű közleményeket, német, angol és francia nyelven, mely nemcsak a *Life and Work*-mozgalom eseményeiről, de az összes többi egyházi világmozgalom munkájáról is tájékoztatást ad. Ezt a közös hírszolgálatot még jobban kibővítették, amikor *Oecumenical Press and Documentation Service* címen keresztény sajtószolgálatot létesítettek *A. von Weymarn* vezetése alatt, mely könyvmegosztás formájában az egyházi lapoknak, de a napilapoknak és nemzetközi hírszolgálati ügynökségeknek is közvetíti rövid, gyors és megbízható adatokban a világ protestáns és görög-keleti egyházi életének eseményeit. Ez a sajtószolgálat igen sokat tett olyan irányban, hogy egyes egyházi vonatkozású kérdéseket gyorsan a világ közvéleménye elé tudott tárni. Intézetet

létesítettek, ugyancsak Genfben, egy német tudós, dr. Hans *Schönfeld* vezetésével, mely rendszeres feldolgozásban az egyes egyházak véleményének meghallgatásával foglalkozik az egyetemes keresztény élet kérdéseivel. Ez az intézet készítette elő a második nagy világkongresszust, melyet 1937-ben, *Oxfordban* tartottak s melynek szellemi előkészítésében már jelentős szerepet játszottak dr. *H. J. Oldham*, a külmisziói tanács és dr. *J. Visser l'Hooft*, a Keresztény Diákszövetség munkatársai. Az oxfordi konferencia — mely nem tévesztendő össze az unitárius világszövetségnek ugyanezen évben ugyanott tartott kongresszusával — a gyakorlati kereszténység síkján egy lépéssel továbbmenve, az egyház, a nép és az állam kérdéseit állította be megbeszéléseinek központjába. Ezek a kérdések valóban a jelennek kérdései. Az állami mindenhatóság az egyházakat ellenállásra készítette. A harc az egyház és az állam között német földön áldatlan helyzetet teremtett s a német protestánsizmus mai két nagy ágának, a német birodalmi egyháznak és a hitvalló egyháznak a képviselői nem jelentek meg ezen a gyűlésen. Az előbbit nem hívták meg az utóbbi nélkül s a hitvalló egyház tagjait nem engedte az államhatalom. Ez a kongresszus elvi határozatot fogad el, hogy megkísérli a lausanne-i mozgalommal a szerves együttműködést és összeolvadást.

A „*Faith and Order*“ mozgalom eredete az 1910-ben *Edinburgh*-ban tartott konferenciáig vezethető vissza. Már itt megállapították, hogy a kereszténység hittani és szervezésbeli nagy és pogányok előtt élesen szembeűnő különbségei, a külmisziói munka legnagyobb akadályai. Ezt a gondolatot az amerikai anglikánok, az episzkopális egyház vezetői tették leginkább magukévá s forgatták lelkükben a megvalósulásig. *Brent* amerikai episzkopális püspök fáradozott legtöbbet az 1927. évi *lausanne*-i konferencia egybehívásán. A konferencián mintegy száz egyház küldött részt, akiket a konferencia egyik magyar ismertetője szemléltetően három egymástól észrevehetően elkülönülő csoportra oszt: a görög-keletiek és ókatolikusok, az anglikánok és a protestánsok. Az első jellemzője a ritualizmus, az utolsóké a profétizmus, míg az anglikánizmus mind a két jellegzetes vonásból kapcsolja egybe hit és szervezetbeli felépítettségét. Az ellentét itt természetesen sokkal nagyobb volt, mint *Stockholmban*, ahol a keresztény nevelés és együttműködés kérdésein könnyű volt közös nevezőre jutni. Meg kell keresni azokat a lényeges pontokat, melyekben hittani,

kérdésekben egyetértenek a keresztény felekezetek. Hiszen a legtöbb kérdésben az ellentét inkább csak látszólagos, mint tényleges. Előítéletektől teljesen mentes jóindulatra van szükség, hogy egymás kérdéseit megértsük, s egymáshoz hitbéli és szervezeti kérdések felvetése kapcsán közelebb jussunk. A lausannei konferencia igen sok embernek a lelkében keserű csalódást okozott, mert rádöbrentek arra, hogy a keresztény egység útja nem könnyű és sima út. Kemény bűnbánat, alázat, hibáink beismerése és rengeteg szeretet szükséges ahhoz, hogy az egyházak valóban Krisztus parancsolatait követve fejthessék ki munkásságukat. A konferenciát követően a Faith and Order mozgalom évekig alig hallatott magáról. A konferenciái adatközlést emésztgették, s az eredménytelenségért csendesen egymást okolgatták. Brent püspök halála után a vezetés kicsúszott az amerikai episzcopiálisok kezéből, s a mozgalom akkor született ismét, amikor a rendkívül energikus és hit-tani kérdésekben orthodox felfogású dr. William Temple yorki hercegérsek kerül a mozgalom élére, aki a második nagy világkonferencia az 1937-ben *Edinburgh*-ban megtartott „*Faith and Oorder*“ Kongresszus szellemi vezére lett. A második kongresszus kevesebbet markolt, s így több eredményt tud felmutatni. Az imaközösségre és a közös úrvacsorai áldozásokra fektették a fősúlyt, s így a távoli jövőnek munkáló célkitűzéseik: az egy akol és egy pásztor eszménye felé, valóban tettek egy lépést. Az egyes egyházakra tett hatását ennek a konferenciának ma még felmérni nem lehet.

Mindkét konferencia a *Life and Work Oxfordban* és a *Faith and order Edingburghban* 1937-ben megtartott ülései foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a két mozgalmat hozzák közös nevezőre és egyesítsék. Ennek az elgondolásnak a megokolásában nem csak az játszott szerepet, hogy a két mozgalom tulajdonképen egy síkon dolgozik, mert a gyakorlati kérdéseket sem lehet azoknak eszmei megalapozottsága nélkül megoldani. Figyelembe vették azt is, hogy a két mozgalom szellemi vezetői többnyire személyszerint is ugyanazok, akik mindkét mozgalomban egyházaik hivatalos képviselőiként vesznek részt. Nem kis mértékben támasztotta alá ezeket a szempontokat a gyakorlatiasság is. A két konferencia határozatot hozott, kiküldött egy bizottságot, mely a lefektetett alapelvek alapján 1938-ban Utrechtben megtartott ülésében lefektette a közös szervezet alapelveit.

Néhány kritikai gondolatban foglalkozunk ezzel a most léte-

sülő szervezettel a kereszténység egyetemes tanácsával, amely azon a dogmai alapon áll, hogy ami Urunk Jézus Krisztus, Istenünk és Megváltónk. Ez a szervezet hangsúlyozzuk, hogy csak létrejövöben van, mert amíg az egyes országok egyházainak felelős zsinatai az alapító okmányban lefektetett eszmékhez hozzájárulásukat adják, jó néhány esztendő fog eltelni. Tény azonban az, hogy a *Life and Work* és a *Faith and Order* mozgalmak további ügyeit a *World Council of Churches* előkészítő bizottsága látja el, melynek vezető titkárai *dr. Wissner t'Hoof*t és *William Paton*.

A szigorú dogmatikai alapelv lefektetése után a megalakuló szervezetet több kritikai észrevétel érte. Sokan, még orthodox oldalon is, felvetették a kérdést, hogy van-e szükség ilyen alapelv alkalmazására, amikor azt az egyes egyházak amúgy is saját tanításaink szerint értelmezik, s van-e erre szükség, mert hiszen a hozzávaló szigorú ragaszkodás kizárja a szabadelvű kereszténységet, hogy egyenjogú tagként továbbra is részt vegyen az egyetemes kereszténység építése nagy munkájában. S valóban lehet-e Isten akarata az, hogy olyan mély szakadékokat létesítsen a kereszténység különféle egyházai között, hogy azok még a közös jó érdekében sem dolgozhassanak együtt.

A felvetett kérdésekre a túloldal még nem adott feleletet. Az egyes egyházak egyelőre saját szempontjaikból vizsgálják a kérdést, s a központi titkárságnak a szabadelvű kereszténység központi szervével lefektetett levelezésében még csak olyan nesze semmi fogd meg jól feleletek és értelmezések találhatók. A szabadelvű kereszténységnek egyik fiatal s ökuménikus kérdésekben alapos szakértője *dr. C. J. Bleeker* a holland államegyház lelkésze, mozgalmunk egyik titkára foglalkozott legutóbb is két rövid tanulmányában ezekkel a kérdésekkel. Tekintve azonban azt, hogy a kérdés még nem érett meg arra, hogy véglegesen döntést mondjunk felette, további fejtegetéstől most tartózkodunk. Megállapítjuk azonban, hogy az egyházi világtanács csak akkor éri el igazi célját, ha a szabadelvű keresztények *bentveldi* 1938-évi konferenciája határozata szerint magába tudja foglalni mindazoknak csoportjait, akik keresztényeknek nevezik magukat s kereszténységüket cselekedetekben is gyakorolják.

Az ökuménikus mozgalmak ismertetése kapcsán ki kell térnünk a *római katolicizmus* szerepére is. A stockholmi konferenciára Róma urát is meghívták a legudvariasabb formák között, aki

azonban a meghívást elútasította a maga és egyháza nevében, de ígéretet tett, hogy imádkozni fog a konferencia sikeréért. A stockholmi konferenciára azonban a római egyház elküldötte megfigyelőit, akik észleleteikről barátságos hangon számoltak be. Legjelentősebb e beszámolók közül egy német jezsuita szerzetes Max Pribilla „*Um kirchliche Einheit*“ c. 1926-ban megjelent ismeretes tanulmánya. A két év múlva következő lausannei konferenciára a nem római kereszténység képviselői nagy várakozással gyűltek össze. Ismert tény volt, hogy a római kúria elsősorban külképviseletei szervei útján nem kis mértékben a most pápává választott, akkor *Pacelli* bíboros államtitkár megbízásából gyakran jobban figyelte a stockholmi konferenciának az egyes országok közvéleményére és annak katolikus lakosságára gyakorolt hatását, mint tették azt maguk a protestáns egyházak. Valami megmagyarázhatatlan reménység töltötte be a keresztények lelkét, hogy valóban nemsokára teljes lesz Krisztus egyházainak a mozgalma s előbb vagy utóbb, de számítani lehet Róma egyházainak a részvételére is. Végre hivatalosan is hallatja hangját *XI. Pius* pápa, 1928. elején kiadott *Mortalium animos* kezdetű pápai enciklikájában, melyben az igazi vallási egység ápolásának fontosságát fejtegeti. Szól az ökuménikus mozgalmakról és megállapítja, hogy „közben pedig oly erővel haladt ez a vállalkozás előre, hogy sok helyt megnyeri a polgárok helyeslését, sőt igen sok katolikus lélekben is reményt kelt és csalogatja az ilyen egység létesítésére, mely látszólag megegyezik az anyaszentegyház óhajaival . . .“ Ridegen és szigorúan állapítja meg, az egyetlen lehetséges egység útját és módját, amikor felhívja az eltévelyedetteket, hogy térjenek vissza „az egyetlen üdvözítő római egyházba.“ A római egyház vezetőjének barátságatlanhangú nyilatkozata sok helyen éles ellenkezést váltott ki. A külföldi protestáns körök udvarias, de erélyeshangú nyilatkozataikban mutattak reá *XI. Pius* pápa tévedéseire. A görög-keleti egyházak köréből is sok kiméletlen támadás hangzott el Róma ellen, melyeknek alaphangja az, hogy az őskereszténység ősi szellemét ők és nem a római kereszténység képviselői hordozzák. A magyar református egyház akkori vezetője *dr. Balthazár* Dezső prófétai türelmetlenséggel fogalmazza meg nyilatkozatát a református lelkészek évi közgyűlésén az alábbiakban: „Közgyűlésünk aggodalommal látja a veszélyt, amely a keresztény vallásfelekezetek békességét Róma

jellemezhetetlenül sértő kijelentései által fenyegeti; megállapítja, hogy a római egyház az evangélium diadalának a maga hatalmi igényeit kiméletlen dőlyffel föléje helyezi s ez a fenyegető veszély az evangéliumi egyházakat Krisztus evangéliuma védelmében az egységük minél teljesebb kiépítésére sürgeti, de egyúttal Isten iránti mélységes hálával szemléli, hogy a reformáció egyházainak egysége világszerte növekedőben van és a nemzeti kapcsolatok által összefűzött egyházak mindenfelé legalább is szövetségeket alkotnak“

Az ökuménikus mozgalmakat, s azoknak kezdettől fogva magvát alkotó stockholmi mozgalmat nem kedvetlenül el a római kereszténység határozott félreállása. Központi intézetében *propaganda osztályt* állít fel a világszerte ismert *dr. Keller* Adolf professzor vezetése alatt, aki hosszú éveken keresztül beúztatva a világot majdnem minden protestáns egyházi központban és teológiai főiskolán is előadásokat tart, melyben az ökuménikus gondolat szolgálatára hívja fel az attól kezdetben még idegenkedő egyházakat. A genfi központ munkáinak eredményei közé sorozható az is, hogy a genfi egyetem teológiai fakultásán tanuló külföldi hallgatókat bevonta az intézet munkájába s érdeklődést ébreszt bennük az ökuménicitás gondolata irányában. E sorok írója 1931-ben genfi tanulmányútja során *dr. Keller* és *dr. Schönfeld* irányítása alatt ismerkedik meg a mozgalommal, melynek szerény tehetségével azóta is munkása óhajt maradni. Ezt az akkor még kezdeti állapotban levő gondolatot építi ki néhány évvel később 1934-ben *dr. Keller*, amikor a genfi egyetem teológiai fakultásával karöltve létrehozza az *ökuménikus szemináriumot*, ezt a minden nyáron megtartott háromhetes főiskolai teológiai előadás-sorozatot, ahol a világ legnevesebb előadó professzorai és egyházi vezetőemberei 150—200 fiatal lelkész és teológiai hallgató előtt tartott teológiai előadásaikban a keresztény egységmozgalmak szellemi, tartalmi és mozgalmi ismertetését adják. Az 1935 nyarán végighallgatott tanfolyam teológiai továbbképzésem egyik legjelentősebb tényezőjét alkotta.

Az ökuménikus világmozgalmak egyik korán elhunyt *harcosa Amundsen* dán evangélikus püspök az egyik gyűlésen az igazság erejére rádöbbenve, szinte felkiáltásszerű megállapításban tör ki, amikor azt mondja, Uraim, Testvéreim, mi olyanok vagyunk, mint a generálisoknak serege, hadserege, de közkatonák

nélkül. Valóban el lehetett mondani a húszas évek végefelé is, hogy a nagy átfogó ökuménikus mozgalomban tevékenyen résztvevők általános életkora valóban a tábornoki évjárat az ötvenöt-hatvan év körül mozgott. A felismert hiányt a mozgalom hamarosan pótolni igyekezett. Nem elégedtek meg azzal, hogy a keresztény ifjúsági világmozgalmak erős fiatal gárdával rendelkeznek, elhatározták, mert égető szükségét érezték, hogy az egyházi egyesületek fiataljait, az ifjúság közötti munka egyházi irányítóit odagyűjtik a mozgalom mellé. 1931-ben az Oecumenical Council for Life and Work és a World Alliance for International Friendship through the Churches, *közös ifjúsági bizottságot* létesített, melynek feladatául az ökoménikus gondolatnak az egyházak fiatal-sága közötti elterjesztését tette feladatául. Ez a bizottság a legtöbb országban nemzeti ökuménikus ifjúsági bizottságokat hozott létre, melyek a mozgalom eszmei elterjedését elősegítették. A két világmozgalom azonban tovább is ment, egy fiatal amerikai lelkes személyében, R. Edwin Espy, önálló titkárt is alkalmazott, akinek az ifjúság közötti munkát tette feladatául. Az ökuménikus konferenciákkal egyidejűleg a harmincas évektől kezdve ifjúsági gyűléseket is tartottak s az ifjúsági gyűléseken hozott határozatokat, melyek nem egy kérdésben erőteljesebben foglaltak állást, mint tette azt atyáinak nemzedéke, saját üléseiken is letárgyalták és igen gyakran határozattá is emelték. Ennek a munkának eredményeként kialakult egy fiatalabb nemzedék, mely minden országban örömmel és lelkesedéssel pártolta és adottságainak korlátai között segítette elő az ökuménicitás gondolatát. Szüksége mutatkozott annak is, hogy ezt a fiatal szervezetet kapcsolatba hozzák és együttműködésre készítsék azokkal a már meglévő keresztény ifjúsági világszervezetekkel, valamint a Faith and Order és a Külmissziói Szövetség fiatalabb nemzedékével. Ugyanekkor vetődött fel az a valóban hatalmas gondolat, hogy a világ ökuménikus szellemben gondolkozó fiataljait össze kell hozni egy hatalmas világkongresszusra, hogy ott a 18—35 évesek nemzedéke mondja meg nyíltan és őszintén, hogy Jézus tanításai és eszméi nyomdokában hogyan látja és képzei el a valóban együttműködő, egymásért dolgozó ökuménikus kereszténység jövőjének sorsát. Ezt a hatalmas világkonferenciát, melyre a világ protestáns és görög-keleti fiatalsága részéről megfelelő erőbeli csoportosítások alapján 1500 fiatal nyert meghívást, az idei esztendő nyarán a hollandiai *Amster-*

dumban julius hó 24—augusztus 3. napjain tartották meg. Ennek a maga nemében eddig egyedülálló keresztény ifjúsági világkonferenciának a gondját és az előkészítését az *Oecumenical Youth Commission* végezte s ebben a bizottságban helyet foglaltak a fentebb részletesen ismertetett és jelen tanulmányunkban, mint *ökuménikus mozgalmakat* tárgyalt világszervek ifjúsági ágazatának képviselői. A magyarországi unitárius egyház ifjúsága a magyar bizottságon keresztül két helyre nyert meghívást, az egyik kiküldöttet az egyház központja, a másikat az ifjúság szervezete választotta ki. Értesülésünk szerint az erdélyi unitárius egyház fiatalágát is meghívták a világtalálkozóra és P. C. *Tourelle* francia lelkész, a mozgalom kelet- és középeurópai szárnyának utazótitkára felkereste az erdélyi protestáns egyházakat, hogy velük az ökuménikus ifjúsági világkonferenciára kiküldendő képviselők kérdését véglegesen megbeszélje és rendezze. Az *International Religious Fellowship*, az unitárius ifjúsági világszövetség, az amsterdami konferenciát megelőzően Utrechtben kétnapos ismerkedési megbeszélésre gyűjtötte egybe mindazokat, akik ezen a konferencián unitárius és szabadelvű keresztény egyházak fiatalságának képviseletében vesznek részt. Ennek az előzetes megbeszélésnek a célja a közös állásfoglalásunk megbeszélése az ökuménikus mozgalmak ma nagyon is vajudó és itt-ott eredeti hívatásától eltérni akaró kérdéseiben.

E fejtegetésekben azonban nem akarunk a jövőre elé vágni. Az idő pár esztendő múlva meg fogja mutatni, hogy a létrehozott „*World Council of Churches*“ életképes e és va'óban ökuménikusnak: egyetemesnek nevezhető, ha működési alapjául olyan szűk teológiai formulát választott, melyet lelkiismeretükre való hallgatással a világ keresztény egyházainak mindenike nem tudott aláírni. Mi unitáriusok azt az álláspontot foglaljuk el ebben a kérdésben, aminek az oxfordi 1937-ben tartott unitárius világkongresszuson dr. *Frederick M. Elliot*, az amerikai unitárius szövetség elnöke adott kifejezést előadásában, hogy nem zárjuk ki magunkat a keresztény közösségből, s annak érdekében s azzal együttműködünk mindaddig, amíg arra módunk és lehetőségünk van. Végezni akarjuk ezt az ökuménikus mozgalmak egykori nagynevű vezére dr. *Söderblom* Náthán svéd upsalai érsek szellemében, aki megállapította, hogy a szolgálat egybekapcsol, de a dogmák díszharmóniához vezetnek. Ebben a szellemben hiszünk annak igazságában, hogy az ökuménikus mozgalmak isteni parancsot teljesítve dolgoznak, és fáradoznak annak a jézusi evangéliumai eszménynek megvalósításán, „... ut omnes unum sint...“ (János ev. XVIII. 21.).

Ferencz József.

Benczédi Gergely.

— Születésének százéves fordulójára. —

(III. befejező közlemény.)

Nem céлом e munkájának ismertetése, de nem tehetem, hogy bevezető soraiból ne idézzek egy nehányat, melyek fényesen bevilágítanak hálás lelke érzéseibe: „Azt a helyet tehát, — így kezdi — melyet dédapánk közel 200 év előtt könnyeikkel avattak a műzsák templomává s előbb vesszőből önközükkel font szobákkal, majd nagy buzgósággal és még nagyobb áldozattal a kor követelményeinek megfelelőbb épülettel is elláttak: e tanév végével végkép elhagyjuk. Ahol szinte 200 évig szötte egyházunk ifjúsága boldogan a maga ábrándképeit s róttá ideálja nevét a nagyapák hasonló hagyományai mellé a falakra és padokba, oda ez év őszén a gondokkal terhes élet fog beköltözni. Ha még idegen ismerősöktől is bucsút veszünk, midőn elválunk, mennyivel inkább kell ezt tennünk azzal az intézettel, melyhez oly hosszú idő édes és keserű emlékei fűttek egyházunk minden tagját, melynek fenntartásáért, virágzásáért szegény és gazdag erejét meghaladó áldozatot hozott s századokon át szemefényének tekinti. Midőn elvonnul szemünk előtt a nemzeti és egyházi kulturális célokért küzdött jöltevők és szellemi munkások hosszú fényes sora, elfojthatjuk-e keblünkben a legforróbb hála és kegyelet sugallatát? És e sugallatot lehetne-e méltóbban kifejeznünk, mintha intézetünk történetét, bár rövid vázlatban, a mai nemzedék előtt felmutatjuk?“ A jöltevőkről szóló fejezetet így kezdi: „Ha a jöltevőket név és adományok mennyisége szerint elő akarnók számlálni, köteteket írhatnánk tele“. És így végzi: „A jöltevők sorsát fejedelem kezdte meg, hadd zárja be is fejedelem. Mert az áldozathozatal tekintetében Berde Mózsza valóban annak nevezhető... Valamint a múlt század elején Suki László, úgy most Berde tette képessé az egyházat, hogy a kolozsvári kollégiumot a kor kívánalmainak megfelelően felépítse és sok más szükségeit fedezhesse.“

És így végzi: „A régi épületet újjal, az egykori kunyhót fényes palotával cseréljük fel. Átköltözik-e az új otthonba az elödöktől ápoltt szellem, mely a felekezeti érdeket mindig egyeztetni tudta a hazafias érdekekkel, a haladó kort a természetes fejlődés törvényével? Nemcsak tanítani, de nevelni is fog-e az új intézet annyi hálás tanítványt, buzgó és áldozatkész tanárt, lelkes és munkaszerető hazafit, mint a régiek. E kérdésre a feleletet a jövő fogja megadni“.

És végül emlékezzünk meg röviden Berde Mózsa életrajzáról (Kiadta az unitárius egyház. Budapest, 1901). Az egész munkán meglátszik, hogy előszeretettel foglalkozott az életrajz megírásával. Lehetőleg minden adatot összegyűjtött és szeretettel rajzolja Berde Mózsa hosszú és változatos pályáját. Valami finom tapintat és kímélet vezetni akkor, mikor hőse utolsó éveire, agkori gyöngeségére s betegségére vonatkozó adatokat a függelékbe helyezi. A munka legszebb lapjai azok, melyeken azt írja meg a szerző, hogy mikor, milyen bepillantást vethetett Berde lelkébe. 1892. év egyik téli reggelén Benczédi irományai rendezésével találta Berdét. Elébe állott s ezeket mondotta: „Egész életemben, úgy szólva gyermekkorom óta, egy szent célért küzdöttem, sokszor gúny és nevetség tárgya voltam, rongyosan jártam, magamtól minden élvezetet megvontam, csakhogy az elémbe fűzött nagy célt megközelísem; meg akartam mutatni, hogy szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek, nemzetének erős akarattal . . . Különösen egyet sohase feledjenek: amely gazda háztartását nem jövedelméhez mérsékelten rendezni be, az ideig-óráig vergődhetik, de a vége bukás lesz“. És az író mélyen megrendülve teszi hozzá e refleksziókat: „Lehet képzelnünk, minő érzelmekkel hallgattam e kinyilatkoztatásokat. Megvallom, könnyeim megeredtek. Íme egy ember, aki végig futja egy hosszú élet terhes küzdelmeit; tudja, érzi, minden nap tapasztalja az emberek méltatlan bánásmódját s mindez nem téríti el kitűzött céljától, nem oltja ki lelkében az emberszeretet lángját, hanem nyitott sírja előtt állva, mint egy megváltó kiált fel: Uram, bocsásd meg nekik, mert nem tudják, mit cselekednek“. Berdét úgy állítja elé, hogy nemcsak vagyoniával volt jóltevőnk, hanem tanító mesterünk egész életével a kitartó munkásságban, a kevéssel való megelégedésben és a nemes célokért való lelkesedésben. Benczédi vezetése mellett megtanuljuk tőle becsülni a vagyont, nem önmagáért,

hanem a közjóért. Akik ismerték s élete utolsó éveiben figyelemmel kísérték dolgoit, úgy látták, mintha az auri sacra fames démoni erővel szállta volna meg a lelkét. Gyanúsították, nevelték, gúnyolták, elítélték. Mit bánta ő? Szilárd lélekkel átgázolva minden akadályon, ügyet sem vetve a gúnyolókra, ment egyenesen célja felé. A célt elérte, de az eredmény fénye homályba borította agyát.

Irodalmi munkásságáról szólva megemlékezünk azokról a közlésekről, melyek a Keresztény Magvető hasábjain jelentek meg s értékes adatokat szolgáltatnak egyházunk még mindig hiányzó történetének megírásához.

* * *

Benczédi elbucsúzott a régi kollégiumtól, az új kollégium építése folyamán mint pénztárnok szorgalmasan résztvett az építetű bizottság ülésein, gondoskodott az építéshez szükséges költségek előteremtéséről. Résztvett az új kollégium megnyitási ünnepén s első évi tanítási és nevelői munkájában. Az igazgatóság 1902. szept. 15. ülésén egészen váratlanul szót kért, hogy elbucsúzhassék. Az igazgató válaszolva bucsúszavaira jelezte, hogy a tanári kar ünnepélyes keretben akarja méltatni 36 évi buzgó és lelkiismeretes munkásságát. Erre így felelt: „Az ily kis embernek nincs miért ünnepelnie, mert érdeme nincs, csak kötelessége. Kötelességemet teljesítettem, tehát érdemet nem szereztem. Nincs tehát helye az ünnepeltetésnek“. Hiába volt minden kérés, szilárdan megmaradt elhatározása mellett. Sőt kijelentette, hogy a tiszteletére rendezendű bucsúestélyen nem fog megjelenni. Méltányoltuk elhatározását s lemondtunk az ünnepélyes elbucsúzás gondolatáról.

Ezzel visszavonult, de nem a jól megérdemelt nyugalomba, hanem pénztárnoki állásába, hogy híven örködjék a szegényes pénztáron s az egész krajcárból bár felet tartson vissza ezutánra. Mikor dolga megengedte, néha-néha megjelent az igazgatóság gyűlésén, mi tisztelettel vettük körül s figyelemmel hallgattuk intéseit s jó tanácsait. A hátralevő 4 év alatt egyszer súlyos beteg volt s egy főtanácsi ebéden hosszú visszaemlékezést tett pályájára. Talán rosszat érezte, mert 1906 dec. 13-án hirtelen és váratlanul elhunyt. Az E. K. Tanács az elhunyt érdemeit jegyzőkönyvében is megörökítette, az egyház halottjának nyilvánította, külön gyászjelentést adott ki s az igazgatóság javaslatára a kollégium előcsarnokában állíttatta fel a ravatalt. Azután Péterfi Dénes

beszéde és imája után e sorok írója bucsúzott a kollégium nevében. „Az én bucsúm nem síránkozás, — mondotta — hanem tanuságtétel melletted, a te gyönyörű szép életed, kristálytisztá jellemed mellett“. A temetőben a nyitott sírnál az E. K. Tanács nevében Boros dékán bucsúztatta az egyház nagy halottját és végül Józan esperes a volt tanítványok nevében, kiknek nemcsak tanára, édesatyja, de jóbarátja is volt Benczédi Gergely“. Az 1907. évi csókfalvi zsinaton az E. K. Tanács jelentésében kiemeli lelkiismeretes hűségét és becsületességét s puritán jellemét, aki minden téren, ahova egyházunk érdeke hívta, állította, igaz, lelkes buzgóságú munkás volt. A püspök évi jelentésében így emlékszik meg róla: „Mindjárt a múlt évi Főtanács után elvesztettük Benczédi Gergelyt, ezt a munkás, jellemes, minta embert, aki évek hosszú során át, mint főgimnáziumi tanár, egy ideig igazgató, majd egyházi pénztárnok, levéltárkezelő, egyházunk történetére vonatkozó okmányok és adatok legalaposabb ismerője és azoknak feldolgozásában fáradtságot nem ismerő író, oly elévülhetetlen érdemeket szerzett magának, amelyek őt életében mindnyájunk előtt a legnagyobb tisztelet tárgyává tették s emlékét velünk együtt az utókor is kegyelettel fogja megőrizni“.

Hogy ítélte meg Benczédi kartársait, felebvalóit és tanártársait. Kriza — szerinte — egyike volt a legunalmasabb szónokoknak, hosszú beszédeket mondott, de siket hangja miatt nem hallottak belőle semmit s gesztikulációja is „dísztelen“ volt, mert a jobb öklét a füléhez emelve folytonosan rázta s fenyegetőzött. Püspöki vizsgálatot nem tartott, a hatáskörébe eső jegyzőkönyveket nem vezette, egyházi téren életének semmi nyoma se marad. Igen ritka, becsületes, derék ember, de véghetetlen gyenge erélytelen püspök volt, aki a gyűléseken sokszor azt sem tudta, hogy miről foly a tanácskozás. Kítűnő eszű, sok nyelvet tud, széleskörű ismeretekkel rendelkezik s mindenkit elbűvöl, aki vele társalgott. Szép írói talentuma és a székely *Vadrózsák* gyűjtése halhatatlan érdeme. Nagy Lajost hanyag és lelkiismeretlen tanárnak tartotta, kinek a tanítványai előtt semmi tekintélye nem volt. Berde Áront szintén, aki még leckére is alig járt, és soha semmi kísérletet nem mutatott, csak a bicskával, újjával és ironjával. Mindig Szucságban volt a birtokán. Iskolánkra valóságos áldás volt, hogy a jogakadémiára ment. „A hanyag lelkiismeretlenség minden pályán hiba, de a tanári pályán a legnagyobb bűn.“ Nem rokonszenve-

zett Jakab Elekkel sem, kinek szenvedélyes, agitatorikus lelkesége távol állott az ő puritán valójától s mikor úgy volt, hogy iskolai felügyelői gondnoknak választják, lemondott az igazgatóságról. Hogy az elmaradt, ő is visszavette lemondását. Igen meleg barátság fűzte Uzonihoz. „Talán két barát jobban nem egyezett, mint mi ketten.“ Papi beköszöntő beszédjétől el van ragadtatva. Mikor föbe lőtte magát, hosszú sírányokban önti ki fájalmát: Igaz barátot, nem, jó testvért vesztettem benned... Miért szomorítál meg oly borzasztólag engemet s oly sokakat, kik igazi benső barátsággal, szeretettel csüngöttünk rajtad, becsültünk szép lelkédért, jellemedért, kitűnő tehetségeidért, szorgalmadért és ritka becsületességédért.“ Ugyanilyen meleg barátsággal viseltetett dr. Bartók Istvánhoz. „Régi igaz hű barátom, házi orvosom, ki előtt nem volt titkom s neki sem előttem, aki családomhoz is soha meg nem hálálható őszinte jóindulattal, részvétellel volt irántam.“ 1889.-ben bekövetkezett halálakor temetése, hagyományai ügyében intézkedett. Nem tudom megérteni és megmagyarázni Ferencz Józsefhez való viszonyát. Mindaketten tisztelik egymást, kölcsönösen elismerik egymás jótulajdonosságait, de sehogysem tudnak összelegedni egymással. Benczédi bizonyos ideig náluk kosztozik, jegyesét Ferencz József kéri meg számára, ő adja össze őket. Ahányszor alkalma nyílik, mindannyiszor feljegyzi, hogy Ferencz József megint remekül beszélt. Lakodalmán „remek beszédet mondott, mint mindig.“ Uzoni temetésén „igen szép könyörgést mondott“. Első éves diák korában Széchenyi halotti istentiszteletén ő prédikált, „az ifjúság és hívek igen kedvenc szónoka“. 1868 nyarán feljegyzi: „Az abrudbányai hívek elragadtatással beszélnek templomszentelő beszédjéről“. Bánffy Miklósné temetésén Pesten „remek beszédjét fényes arisztokrata publikum hallgatta.“ Mindezek után meg az történik, hogy a püspökválasztáskor ellene foglal állást, megválasztása után egy évig a konzisztorium felé sem néz. Az egyházszervezési törvény megalkotásánál, amelyet a püspök minden módon sürgetett és erőltetett, teljesen közönyösen, sőt szinte ellenzenvenesen viselkedett. Igaz, hogy a püspök sem szívesen vette 1881-ben pénztárnokká való választását, az egyházszervezeti törvénnyel szemben való magatartását pedig azzal magyarázza, hogy minden reform ellensége, aki nem tudja felismerni az új idők követelményeit. De ennek ellenére feljegyzi, hogy nagyrabecsületi munkásságát és buzgóságát. Mikor pedig haláláról értesül, ezt jegyzi

fel naplójába : „Halála amily váratlan volt, ép oly nagy és súlyos veszteség családja mellett egyházunkra nézve is... Mint tanár már nyugalmazva volt, itt tehát helye már nem maradt üresen. De mint pénztárnok nehezen lesz pótolható. Engem hozzá kezdetről fogva a legmelegebb barátság fűzött. E barátságot ugyan koronként meglazították a viszonyok, amennyiben épen az egyház érdekében kifejtett munkásságunk néha szembe állított egymással, illetőleg nézeteink eltértek egymástól. Ezért lehet, hogy e naplójegyzetekben is egyszer-másszor élesebben emlékeztem meg róla. De ez is csak annak a meleg baráti érzésnek volt kifolyása, melyet hogy koronként hűlni éreztem benne, fájdalmat okozott nekem. Máskülönben sohasem szüntem meg őt tisztelni és nagyrabecsülni egyházunk iránti lankadatlan buzgalmaért. Valamint ő sem tagadta meg ezt tőlem soha. Az utóbbi időben pedig épen kiváló jeleit adta ennek lépten-nyomon. Közelebről betegségem is nagyban aggasztotta. Többször meglátogatott. S íme én Isten jóvoltából felgyógyultam. Ő pedig mindnyájunk őszinte fájdalmára elhalt. Én betegségemben, amely különben is rövid ideig tartott s nem is volt veszélyesnek jelezve, meg nem látogathattam, sőt eltemetésében sem vehettem részt, ami kétszeres fájdalmat okozott. Mert ha egészséges vagyok, koporsójánál nem engedtem volna másnak a lelkeszi szolgálatot. Így csak e sorokban tehettem le arra a kegyeletes érzés, az elismerés és nagyrabecsülés koszorúját. Adjon Isten egyházunknak sok hozzá hasonló, tisztakezű, erős jellemű, hitbuzgó egyháztagot s különösen tisztviselőt. Neki pedig adjon csendes nyugalmat !“

Ezek után pedig próbáljuk meg szellemi alkata, erkölcsi szel­ mélyisége tényezőit és vonásait összeállítani. Szellemisségének egyik kidomborodó vonása a természettudományok emlőjén át szívott racionalizmus. Még Londonban értesült arról, hogy a Főtanács kolozsvári másodpapnak választotta. Indulatosan veti papirra : „ő erre sohasem kötelezte magát, erre neki kedve, hajlama nem volt. Készebb lennék meghalni, mintsem esőért s beteg emberért könyörögjek . . . A természetnek örök törvényei vannak, melyek a mi sopánkodásainkra meg nem változnak, hanem nekünk kötelességünk ezen törvényeket kikutatni s magunkat hozzájuk alkalmazni“. Logikus fő, aki ingadozás és tétovázás nélkül halad az oknyomozás egyenes láncán s nem döbbenti vissza semmi a következmények levonásától. Szereti a rövid, világos beszédet s mint tanár

ilyen feleleteket vár tanítványaitól is. Inkább mellőzi az elméletek és feltevések tekervényes és zezgúgos útjait, csakhogy tanítványai lelkében zavart és homályosságot ne keltsen. Előadásai rövidek, tömörek, egyszerűsége és világosságra törekvők. Tettei, szavai, kijelentései példák a tanuló előtt; mert kötelességeit hiven, fáradhatatlanul és minden körülmények között teljesíti. A szabadságharc és az önkényuralom letűnte után az alkotmányos élet derengése elején valami letárgikus várakozás ülte meg a lelkeket, amely sült galamb képében mindent mástól, kívülről várt. Szerinte jaj annak a nemzetnek, amely önbizalmát elveszli. Az önbizalom, a saját magunkból kifejthető erő az, ami századok keservein és szenvedésein keresztül megtartott. Századokon át olyanok voltunk, mint azok a légnemű testek, amelyeknek feszítő, ellenálló ereje annál nagyobb, minél súlyosabb a reájuk nehezedő nyomás. Ezt a szellemet kell óvnunk, ápolnunk és megtartanunk ezután is. Hirdeti a történelmi hagyományok erejét, mert az a meggyőződése, hogy nem jelen és jövő az, amely nem a multon épül fel. Tehát konzervatív, de a szó jó értelmében. Nem kap meggondolatlanul minden után csak azért, mert új, de ha valaminek értékéről meggyőződött, elfogadja s valósításáért lelkiismeretes buzgósággal működik. Ebből a szellemi sajátságából ered az, hogy minden ízében önálló. Innen magyarázható talán az az érthetetlennek látszó viszony is, mely közte s Ferencz József között fennállott. Péterfi Dénes így fejezi ki ezt (K. M. 1906. 347. l.): „Az egyház politikájára, ahol csak lehetett, befolyást igyekezett gyakorolni; lehet, hogy sokszor oly módon, melyet státuszrezon nem okvetlenül igényelt; de azt el kell ismerni, hogy törekvéseinek célja az egyház anyagi emelése volt“. Nem ment a tömeg után még akkor sem, ha a nyáj a főpásztor intéseit követte, ha a kitűzött cél és a választott eszközök nem találkoztak az ő helyeslésével. Hú és ragaszkodó egyházához és iskoláihoz: minden tettét és lépését, még a levéltár sötét zúgaiban a nyugalomtól elvont időben végzett kutatásait is a hála mélyen a szívében élő érzelme vezeti. Mikor a kolozsmonostori gazdasági tanintézetet felállították, a kormánybiztos a vegytani tanszéket felajánlotta neki. „Meggőszönve sziveségét, kijelentettem, hogy engem nem csak kötelezvény, de mély hála is köt az unitárius státushoz, mely engemet a maga költségén neveltetett; háládatlan tehát annál kevésbé leszek, mert nincs senki, aki helyemet elfoglalhatná... Itt maradtam s maig sem

sem bántam meg“. Nagy György külföldi akadémista hitehagyásáról így nyilatkozik P. Horváth Ferencről tartott emlékbeszédében : „A mult század egész lefolyása alatt ez volt közöttünk az egyetlen háládatlan ember, aki az apostataságnál is inkább megbélyegezte magát hitsorsosai előtt azzal, hogy amidőn P.-Horváth Ferenc felszólította, hogy a reátett költségeket térítse meg, a leggazabb fenyegetésekkel válaszolt s ezeket valóban be is váltotta anynyiban, hogy az abrudbányai unitárius templom erőszakos elvételeben egyik fő-fő munkás volt“. Lelki alkatának egyik kiemelkedő vonása a takarékoság. Pénztárnoki működését bevezető soraim, Berde életrajzában saját magáról olvasható leleplezésszerű ítélet, apósa működését jellemző feljegyzései, tanulói pályáján saját magerején boldogulása s egész pénztárnoki működése annyira kiemelik e szellemi vonását, hogy felesleges ezzel bővebben foglalkoznom. Puritán módon egyszerű a tanári pódiumon, a társadalmi érintkezésben. Kerüli a nyilvános szereplést és ünnepeztetést. Tiszta jelleme, egyenesvonalú, következetes cselekvésmódja, megközelíthetetlen becsületessége mondatja velem¹: „Lelkiismeretes, hú óre a rábízottaknak, aki előtt a köz érdeke érinthetetlen szentség, melytől távol kell állania az önzésnek és magánérdeknek. Ha a megközelíthetetlen becsületességet mintáznom kellene, róla venném a vonásokat. Esküt lehet rá tenni, hogy egy fillér sem vész el keze alatt s nem megy más helyre, mint ahová kell.“

Dr. Gál Kelemen.

¹ A kolozsvári unitárius kollégium története. II. 497.

2. Pap Mózes főjegyző.

(1830—1914.)

»Élettörténetemet csak magam ismerem s az nagyon szomorú.«

Ifjúsága.

(II-ik közlemény.)

A kolozsvári unitárius főiskola tanári anyakönyvének 137—140 lapjain *Pap Mózes* 1903-ban megírta saját kezével 4 oldalon életének legfontosabb eseményeit. Ő maga arra hivatkozik, hogy gyenge egészségi állapota miatt életének csak a nevezetesebb adatait írhatja le, pedig nem az irányította a bizonyára felkérésre papirra vetett életrajzvázlat összeállításában, hanem az a súlyos mondat, amellyel a nevezetesebb adatok feljegyzését befejezi: „*Élettörténetemet csak magam ismerem s az nagyon szomorú*“. Ez a mondat nagyon sokat jelent és kifejezi egy keserves családon átment léleknek szomorú állapotát, amely még a késő öreg korban is hatékonyan tart, aminek igazolásához nem kell tanuságul hívnom senkit, nem kell forrásokat emlegetnünk, mert kétségbevonhatatlan bizonyítékom *Pap Mózesnek* e sorok alatt levő sajátkezű aláírása. Az egész életrajzvázlat tűrhető, s mondhatni korához mérten határozott, jellegzetes írással van az anyakönyvbe iktatva, de az utolsó mondat után: „*Élettörténetemet csak magam ismerem s az nagyon szomorú*“, „*Torda 1903. Dec. 3 Pap Mózes*“ már olyan remegő, reszkető kézzel van oda írva, amely feldúlt lelki állapotra mutat s amelyből kétségtelenül megállapítható a kellemetlen emlékek felújulása.

Lexikonban hiába keresnők, hogy mikor született, mert nem találónk meg, de fejjegyezte ő maga, hogy Szentmihályon született 1830-ban, hogy melyik napon, az nincs bejegyezve, de megvan az, hogy október 11-én keresztelték. Édes apja az előbbieken ismertetett benczédi *Pap Sámuel* volt, édes anyja szentmihályi *Bálint Mária*. E házasságból öt gyermek született, kettő korán elhalt. Életben maradt fiai: *Sándor*, *Aron* és a legkisebb volt *Mózes*.

Pap Mózes elemi tanulmányait a szentmihályi unitárius iskolában kezdte, amelynek akkor *Fekete István* volt a vezetője s amely abban az időben a legjobb unitárius iskolánk közé tartozott, ahol latin nyelvet is tanítottak. Már mint elemi iskolai tanuló megkezdte az élet kálváriáját járni. A bencédi Cserésben (Pap-fiúk cserése), amelyet azóta teljesen kipusztítottak, felszántottak és búzatermő földdé alakítottak át, egy fáról olyan szerencsétlenül esett le, hogy jobb kezét és jobb lábát eltörte. A székely ezermesterek között mindig orvos is akadt s egy ilyen falusi székely ember a kis Mózes kezében és lábában a csontokat összeillesztve zsindelyek közé tette és hat hétig nem oldotta ki. Mikor már jobbacskán lett, akkor nagyapja, *Pap Zsigmond*, egy mankót csinált neki s rövid ideig azt használta, de a csont összeforrása olyan tökéletes volt, mintha műtő-asztalon illesztette volna össze azokat valami kiváló sebész és soha életében azután semmi fájdalmat nem érzett, sem a kezén, sem a lábában, még az öregkor reumás idejében sem. A karácsonyi ünnepekre már egészen jól járkált Mózesünk s kedveskedésül költőilelkületű édesapja versben énekelte meg a szomorú eseményt, melynek kezdő sorai ezek voltak :

„Az őszi napokon egy fára felhágtam,
Akaratom ellen, arról le is szálltam“.

Szentmihályról a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba ment, ahol annyi jelesünk kezdte középiskolai tanulmányait. *Koronka József* volt ebben az időben Keresztúron az igazgató, tanítói pedig *Sebestyén József* és *Bedő Dániel* voltak. Szülői, amint láttuk, vagyonosok voltak s privát tanítót is fogadtak a fiúknak.

Szinte érthetetlen, de Székelykeresztúrról 1842-ben Toroczkóra ment Pap Mózes¹ talán azért, mert ebben az időben *Sebess Pál* fáradhatatlan munkássága következtében a toroczkói iskolának nagyon jó hírneve volt, azonkívül Sebess Pál a családnak jó barátja s az is döntő szerepet játszhatott ebben a kérdésben, hogy Pap Sámuel nagyon takarékos volt, Toroczkón pedig úgy szólnán semmibe sem került a székely fiúk taníttatása. Toroczkón három évig tanult Pap Mózes, hol utóbb *Győrfi József* tanította. Az utolsó évében Toroczkón nagy beteg lett, de a gondos ápolás újra lábra állította. *Pap Sámuel*, fia körültekintő gyógykezeléséért,

¹ A toroczkói unitárius iskola matriculájában a 126. lapon 1842. szept. 8-án bejegyezve : Pap Mózes Etym, de Sz.-Mihály: Alumnus.

nyilvánosan fejezte ki köszönetét, amit szószerint közlünk, mert megérdemlik ezt a nemeslelkű, jó toroczkóiak:

Nyilvános köszönet. Toroczkó nemeskeblű polgárai már két század óta áldozván a népnevelésre, jelenleg is nemcsak célszerű fiú- és leány oskolát tartanak keblekben, sőt ezenkívül, vallásos rokonszenvből, évenként, mintegy húsz székely szegénysorsú ifjúnak is, derék oskolájukban tanulhatás végett szállásról és élelméről gondoskodnak. Nekem is a többek közt szerencsém vala a toroczkói emberszerető polgárok ingyen kegyéből fiamat már három év óta azon iskolába taníttatni s midőn kedves fiam egy veszélyes ragadó nyavalya miatt, szülői kezektől távol, ápolók nélkül szükkölködni véli magát, nem késék a nemeskeblű előljáróság rögtön gyógyításáról rendelkezni s midőn, azon kérdés fordult volna elő: ki fizet érte? Az éltebb Tanácsos: jót állok én érte, az elnök pd.: közköltésen gyógyíttassék, szavazának. Fiam balsorsát meghallva, siettek, a már meg is haltnak képzeltet, meglátogatni, s ím őt a helybeli igen érdemes orvos úr 34 napi kettőzötetett ápolása s más emberszerető baráti kezek segélye után teljes egészségben találtam, s meghálálandó a nemes bánásmódot, személyesen felkerestem, mind az érdemes orvos urat, mind pd. azon derék emberbarátot, ki fiamnak szállást adott s midőn fáradságait megjutalmazni s költségeiket megtéríteni akarván, mindnyájan „nem kívánok semmit“ felelettel bocsátának el házaiktól, valamint azok is, kik betegsége alatt a szükségességekkel ellátták. Ez emberszerető tényért kötelességemnek tartom ezennel nyilvános köszönetemet és örök hálámat a toroczkói, nekem mindég kedves emléké, nemesszívű előljáróság, egyes polgárok és különösen tisztelt helybeli orvos úr iránt e lapokban tisztelettel kifejezni. Szentmihály, június 8-án 1845. Pap Samú s. k.“

Egyszerű falusi ember mélységes köszönő szavai ezek, melyek egymagukban is elegendők arra, hogy megállapítsák és hirdessék a toroczkói nép magas kultúrérzékét, áldozatkészségét, humanus gondolkozását és szerető szívét.

Pap Mózes Toroczkóról 1845 szeptember 1-én a tordai gimnáziumba ment, ahol szintén három évig tanult, ami azt igazolja, hogy a toroczkói iskola elvégzését 2 gimnáziumi osztály elvégzésének tekintették. Tordán ekkor IX osztály volt és pedig négy elemi és öt gimnáziumi osztály. Az 1847—48-ik évben, mikor Pap Mózes Tordán is elvégezte tanulmányait, az iskolának a IX

osztályban összesen csak 148 tanulója volt. A tordai iskola létszáma állandóan apadt, mert a székekyszeresztúri algimnázium létesítése után a székekly fiúk közül kevesen keresték fel Tordát. A tordai gimnázium felsőbb osztályos tanulói legációba is jártak s Pap Mózes Tordán prédikáció-írással kezdte meg 1845-ben irodalmi szárnypróbálgatásait. Felejthetetlen emléket és büszke öntudatot hagyott tordai tanulásának utolsó évéből Pap Mózes ifjú, fogékony lelkében az a nagyszerű hazafias megmozdulás, mely szülőföldjéről, Udvarhelyszékről indult ki az 1848 április 4-én tartott közgyűlésből, melynek határozata értelmében a híressé lett *Pálffy János* mellett egy harminc tagú küldöttség vonult át Tordán Kolozsvár felé, lelkes ünnepek közben. Ebben a történelmi nevezetességű küldöttségben Pap Mózes édes apja, Pap Sámuel is ott volt és a nemes történelmi hivatás teljesítésének tudatában az apa és a fiú szemei büszkén villantak össze s nem ok nélkül, mert nagy történelmi szerepe abban volt ennek a küldöttségnek, hogy ők eszközölték, sürgették ki az 1849 május 29-iki országgyűlés összehívását, mely az uniót kimondta.

Felejthetlenné lett tordai tanítói közül különösen nagyajtai *Darkó Mihály* igazgató-tanár, akiről Pap Mózes még öreg korában is mély szeretettel emlékszik meg s akinek kiválóságát nemcsak a hálás tanítvány őrizte meg, hanem maga az E. K. Tanács is 1849 szeptember 5-én fájalmát fejezte ki az érdemes igazgató elhunytá felett, aki az oroszok előli menekülés közben a kolera áldozata lett.

Miután mindenik unitárius felsőbb iskolában tanult, Tordáról 1848 szeptember 1-én a kolozsvári főiskolához akart menni, mert csak itt volt bölcsészeti tanfolyam, V—VIII. gimnáziumi osztály, de a magyar szabadságharc kitörése tervében megakadályozta s ő is, mint annyi és annyi ezer magyar tanuló tanáraival együtt beállott nemzetőrnek, ahol őrmesterségig vitte s harcai közül különösen a köhalmi csatáról emlékszik meg, ahol a nagyszámban levő orosz hadak elől vissza kellett vonulniok s egyéb szenvedései mellett 48 óráig egy falatot sem evett.

A fegyvercsörgetés zajában mindenütt elhallgatnak a múzszak s kolozsvári főiskolánkban is a szabadságharc után csak 1850 november 1-én kezdődött meg a tanítás, de a tanulók száma annyira megapadt, hogy a VIII. osztályban 6, a VII-ikben 3 s a VI-ikban, melybe Pap Mózes is beiratkozott, 15 tanuló volt; az

egész felső tagozaton tehát összesen 24-en voltak. Egy megőrzött nyugta szerint Pap Mózes 1851 február 20-án 8 frt. 40 krt. fizetett névbeírás, iskolai szükség és ágyhelydíj címen Bedő Dani isk. főnök kezéhez s így nem a túlságosan nagy tandíjfizetés tartotta vissza az unitárius tanulókat az unitárius főiskolába való beiratkozástól, hanem az elnyomott szabadságharc súlyos következményei. Erről a nehezen induló esztendőről mondja Székely Mózes igazgató az 1851. júniusi évvárón: „hogy ez az iskolai év igen hasonlatos vala sok tekintetben egy utasnak sok vészekkel fenyegetőző útjához, vagy a messze világrészekbe hajókázó tengeresznek törekvéseihez, többször fenyegetének titeket is a vészek, kivált az évnek kezdetén s többször kétkedékn s kétkedétek ti is velünk, vajjon ennek üdvösségét érendjük-e?” Pap Mózesre azonban jól ütött ki ez az iskolai év, amint azt az unitáriusok kolozsvári főiskolájának érdemsorozati jegyzőkönyvéből megállapíthatjuk, mert az 1850—51-ik iskolai év első felében véghez vitt közvizsgálati érdemsorozat szerint Pap Mózes a VI-ik gimnáziumi osztályban kapott még a német nyelvből dicséretet, de a többi tárgyból mind kitűnőt, de már év végén minden tárgyból kitűnő az osztályzata és az év végén a *Zsuki László*-alapból 15 jobb-igyekezetű, szegényebb s erkölcsös, egyenruhás ifjút jutalmaztak egyenként 15 mf.-al s Pap Mózes is ezek között volt.

A gimnáziumi VII—VIII. osztályban (akkor X—XI. osztály, 3 elemi, 8 gimn. o.) is mindig minden tárgyból kitűnőt (Eminens) kapott. Akkor is már külön rangsorozatot állapítottak meg a felső osztályok és külön az alsókban. A felső osztályt végzetek rangsorozatát a három év alatt (VI—VIII.) kapott érdemsorozatok alapján állapították meg és a felső osztályban rangsor szerint a legelső Pap Mózes volt. *Berde Áron* volt ebben az időben a főiskolai igazgató. Pap Mózes az 1853-ik évben tett érettségi vizsgálatot s azután teológus (*hittanász*, mint ahogy akkor hívták) lett és a teológia minden tárgyából szintén kitűnő eredménnyel végzett. Mint teológus már tanította a gimnázium alsóbb osztályában a latin nyelvet s közben rövid ideig iskolafőnök (senior) is volt s 1855. szept. 7-én felszentelték papnak.

Tanár, lelkes, főjegyző és püspök-helyettes.

A Zsinati Főtanács 36—1855. sz. határozatával Pap Mózest Nagy Lajossal együtt, aki második tanuló volt, kiküldötte külföldi

tanulmányútra. Hova menjenek? Akkortáiban Németországnak egy kis városa, Göttingen nagy hírességre tett szert egyetemével, ahol olyan európai hírű egyetemi tanárok voltak, mint Gauss, Herbart, a Grimm testvérek, kiknek működése a göttingai egyetemet Európa leglátogatottabb egyetemévé tették. Göttingen híres egyetemét sok magyar ifjú felkereste s talán ezért választotta Pap Mózes is a göttingai egyetemet. Hátramaradt irodalmi emlékeiből azt állapíthatom meg, hogy Pap Mózes inkább volt nyelvész tehetség, mint vérbeli matematikus, de az egyháznak matematikusra és fizikusra volt szüksége s ezért hallgatta ezeket a tárgyakat. A göttingai egyetemen matematikát Pap Mózes *Dirichlet* (Dirislé) Péter Gusztávtól hallgatott, aki az ötvenes évek legkiválóbb mennyiségtani tudósa volt s 1855-ben lett a göttingai egyetem tanára, fizikát *Weber* Vilmos Ede természettudóstól és chemiát *Wöhler* Frigyes híres német vegyészről, aki a göttingai vegyintézet tanára és igazgatója volt. Az egyetemnek különösen gazdag könyvtárát és híres természettudományi múzeumát Pap Mózes szintén használhatta szellemének kicsiszolására. Sajnos azonban, hogy csak egy évig volt a göttingai egyetemen, onnan a berlini egyetemre ment, de ott csak egy fél évig tanulhatott, mert itthon szükség volt rá; haza hívták s az E. Főtanács 1857. június 10-én 34. szám alatt rendes tanárrá választotta. Tanári működését a kolozsvári főiskolában 1857. szeptember 1-én kezdette meg s tanított latin nyelvet, mennyiségtant, geometriát s ugyanakkor kolozsvári lelkész is volt. Még 1857-ben megválasztották főpapszéki tanácsosnak s két év múlva a Kolozsvárt 1859. augusztus 28-ik s következő napjain tartott Zsinati Főtanácson, amelyen Káli *Nagy Elek* főgondnok és *Székely Mózes* voltak az elnökök, *Mikó Lőrinc* hivataláról lemondott s a közigazgatási jegyzői hivatalra Pap Mózes tanárt választották meg. Ugyanezen a Főtanácson *Ferencz Józsefet* a kolozsvári egyházközségbe lelkésznek megválasztották s így e két kiváló unitáriusnak pályája úgyszólván egyszerre indult meg. Kezdetben Pap Mózes ivelt magasabban s csak később lett reá nézve veszedelmes ellenfélle régi, jó barátja, *Ferencz József*.

Az Erdély Nagyfejedelemségbeli unitáriusok 1859-ik évi Zsinati Főtanácsa más ügyben is hozott fontos határozatot. Évszázadokon át gyakorolt törvényes jogaira hivatkozva, kérte a cs. kir. Helytartóságot, hogy az *Approbata Constitutio* I. rész, 1. titulusa, 9-ik artikulusa szerinti püspökét megválaszthassa. Előzőleg már az

1853., 1854., 1855., 1856. és 1857-ik években is adtak be folyamodást, hogy a püspökválasztásra a legfelsőbb engedélyt megszerezzék. *Székely Sándor* püspök 1852. január 28-án hunyt el s azóta azután egyházunk kilenc éven át törvényen kívüli helyzetben élt. Még 1852. január 25-én a cs. kir. katonai és polgári kormányzóság azt az értesítést küldötte az unitárius egyház vezetőségének, hogy a püspökválasztógyűlés megtartása a Minisztérium engedélyétől függ, de hiába kérelmezték évről-évre, mert a püspökválasztásra nem adtak engedélyt. Végre az Erdélyi Főkormányzó 1861. április 17-én megküldötte az erdélyi udvari kancelláriának 676. számú leíratát, mely arról értesíti az unitárius egyházat, hogy miután Őfelsége az 1860-iki októberi diplomával Erdély nagyfejedelemséget az 1847-ik év előtti törvényes állapotba visszahelyezi s így most már az Approbaták is megint érvénybe lépnek, a püspökválasztás megtartható, azonban a választás eredménye, a megválasztott püspök neve legfelsőbb megerősítésre a szokott módon felterjesztendő.

Az udvarhelyi-kör és Székelykeresztúr már akkor is erős ellenzéki szellemet képviseltek s kívánták, hogy a püspökválasztó gyűlés szervezetét, összetételét alakítsák újra s amíg ez megtörténik, addig maradjanak meg a helyettes-püspökkel. Ezt azonban az E. Képviselő Tanács a még mindig válságos politikai helyzetre való tekintettel nem tartja helyesnek; nem szabad kockáztatni az elismert törvényes jogot s felidézni annak esetleges elveszthetését. Zsinati Főtanács egyhangúlag az E. Képviselőtanács álláspontjára helyezkedett s elhatározta, hogy a régóta ürességben levő püspöki széket az 1861-iki Főtanácson, a szokott módon, választás útján betölti. A választás Tordán 1861. július 1-én megtörtént s a főtanácsi tagok 97 szavazatot adtak le, melyből a költői lelkületű *Kriza János* kolozsvári első pap-tanár kapott 63, *Székely Mózes* egyházi főjegyző 28-at, *Pap Mózes* tanár, közigazgatási jegyző 2 szavazatot. Pap Mózes pályája, kevés szavazattal is, határozottan felfelé ívelést mutatott, mert neve már ekkor a püspökjelöltek közé jutott. Amilyen szépen emelkedett Pap Mózes, épen akkorát esett lefelé Székely Mózes főjegyző s mivel később hasonló mellőzés érte Pap Mózeset is, nem lesz érdektelen, ha néhány sorban *Székely Mózes* sorsát is vázoljuk. Székely Mózeset a homoródalmási Zsinati Főtanács választotta főjegyzővé s ezen tisztségét 1852-ig folytatta, amikor Székely Sándor püspök halála

után a püspöki teendők végzésével bízták meg, amit híven gyakorolt Kriza János megválasztásáig. Ennek megtörténte után azonban főjegyzői tisztségéről, valamint főpapi törvényszéki bíróságáról lemondott, abban a reményben, hogy az Egyházi Főtanács a *tiszteletbeli* főjegyzői címet számára meghagyja, mivel azonban „mind anyagilag, mind szellemileg csak kedvetlenséget és megrovódítást érzi“, kéri, hogy fizetését emeljék s a Kriza János megválasztásával megüresedett kolozsdobokaköri esperességet hajlandó lenne folytatni, mert egyházának mindvégig szolgálni akar.

Egyházi Főtanács Székely Mózes lemondását a szokásos sajnálattal elfogadta s neki a *tiszteletbeli egyházi főjegyzői* címet továbbra is meghagyja, sőt a „Főtisztelendő“ címet is használhatja. A kolozsvári esperességre egyhangúlag megválasztják s a fizetésjavítás iránti kérését átteszik az E. K. Tanácshoz.

Székely Mózes nehéz időkben teljesített hosszú éveken át fontos hivatást. Erélyességét előző cikkünkben kiemeltük, de hova lett az a püspökválasztás után? Az Egyházi Főhatósághoz beadott panaszos, kérő szavai már egy megalkuvó embert mutatnak, kinél az lett a jelszó: Mentsünk, amit lehet. Látni fogjuk, hogy hasonló sorsban, milyen más lelkületet mutatott Pap Mózes. Nem zárhatjuk le azonban ezt a rövid jellemzést anélkül, hogy fel ne vetnők a kérdést: Mi okozta a Székely Mózes bukását? Elsősorban kétségtelenül az, hogy a hosszú püspökhelyettség alatt Kriza János hírneve állandóan gyarapodott, másfelől sokat ártott Székely Mózesnek, hogy fia katolizált s amellet, ha nem is da-dogó, de akadozó beszédű volt.

Székely Mózes a Kolozsvárt 1861 október 6-án tartott Egyházi Főtanács ülésen mondott le s miután az egyházi főjegyzői állásnak a betöltése nem volt erre az ülésre kitzúve, de különben is a főjegyzői állást rendes Zsinati Főtanácson szokták betölteni, ezért ennek a betöltését elhalasztják a következő Zsinati Főtanács ülésre s az egyházi főjegyzői teendők addigi ideiglenes vezetésével megbízzák Pap Mózes tanár — közigazgatási jegyzőt. Ugyanekkor lett Ferencz József a püspöki hivatal betöltésével megüresedett kolozsvári egyházközség lelkésze, de gyengélkedésére való tekintettel maga Ferencz József kérte: „hogya talán körülményei a papi hivatal folytatását idővel lehetetlenné tennék, visszaléphetésék a tanári állomásra, azon helyre, mely tanári kineveztetése szerint akkor illetné.“

Ezen a gyűlésen a kir. Főkormányzék biztosai Káli Nagy Elek főgondnok és *Désfalvi Pataki József* voltak. *Káli Nagy Elek* elmondott beszédében fájdalommal említette meg, hogy az 1848-as törvények vallásunkat az egész országra nézve törvényesen elismerték s 1852 ben már meg akarták választani az új püspököt, de a püspökválasztó gyűlést betiltották s a választási jogot felfüggesztették. A önkényuralom idején 8 éven át hiába kérelmeztek, mert a cs. és kir. Vallásügyi Miniszterium még csak annyira sem méltatta az unitáriusok előterjesztéseit, hogy azokra válaszoljon. Az abszolutizmus enyhülésével választási jogunkat elismerték s Kriza János püspökké megválasztott s ezt a választást Ő császári és Apostoli királyi felsége, Erdély nagyfejedelem, a Székelyek ispánja legkegyelmesebben megerősítette. Még csak az nyugtalanította az unitáriusokat, hogy a megerősítési oklevél, a *püspöki* cím helyett *superintendens* elnevezést használ, ami ellen jegyzőkönyvileg óvást emelnek, kifejezve azt, hogy ragaszkodnak a püspöki címhez, melyet hazai törvényeink is szentesítettek. Ez után Kriza János a hódolati esküt letette s főkormányzékbi biztosokhoz és a Főtanácshoz beszédet intézett, amelyre az egyházi főjegyző helyett *Pap Mózes* közigazgatási jegyző válaszolt az E. Főtanács nevében: „Úgy tetszik nekem, mintha a mindenható Isten újabb jelét adta volna anyaszentegyházunk fölötti gondviselésének; mintha anyaszentegyházunk szinte háromszázados életének történetében nagy mértékben beteljesednék rajtunk az írás szava: *Az úr megostoroz mindenkit, valakit fiává fogad és megdorgálja azokat, akiket szeret.*“ Úgy szól itt a nagy magyar szabadságharc utáni nehéz idők lelkesze, mint a világháború után a német teológusok: Az Úr rendelte, hogy a bűnökért bűnhődni kell. Megnyugvás ez az Úr akaratában. Majd így folytatja: „Három hosszú század alatt súlyos megpróbáltatások neheztedek apáinkra, s az egy Istenség eszméjét nem egyszer fenyegette hazánkban végveszély. De hála őseink *férjasságának, szilárdságának és dldozatkészségének!* Ők mindannyiszor önérettel mondhatták el Sz. Pállal: *A hitet megtartottam.* Tim. 2-ik levél IV. 7. Azonban nem akarom én itt a mult idők fájdalmas emlékeit felidézni, hiszen kiállott viszontagságaink úgy is már a történelem sajátjai.“ Azután mélyen járó szavakkal mutat rá az unitárius püspök nagy és nehéz munkájára, mely egyfelől az iskolák, a nevelők anyagi- és szellemi életének gondozására, másfelől pedig az egyházi és világi elemeink közötti össze-

ütközések bölcs elintézésére kell, hogy irányuljon. Azonkívül felügyelni a vallási és erkölcsi életre, másfelől féltékenyen őrködni vallásunk egyházi védelme felett. Különös gondot kell fordítani egész egyházunk anyagi és szellemi érdekeinek védelmére. Ebben a szép és nemes munkában nem várhat más helyről segítséget, hanem elsősorban csak saját erkölcsi erejére, az igazság meggyőző erejére és Isten beszédének fegyverére támaszkodhatik. Erős erkölcsi erőre és nagy tapintatosságra van szükség e terhes állás betöltésénél.

Ez az első szellemi termék, amit Pap Mózesről legelőször elolvastam és nagyon meglepett, mert ez a beszéd teljes formai kellékekkel, mindenre kiterjedő figyelemmel, bölcs meglátással, a gondolatok és érzelmek jellemző mélységével van röviden, szabatosan felépítve. Mondhatjuk, hogy az ideiglenesen megválasztott főjegyző első hivatalos feladatát nagyszerűen oldotta meg.

A főjegyzői állás végleges betöltésére csak a következő, Kolozsvárt, 1862-ben tartott Egyházi Főtanácson került sor. Érdekes az a gondos körülírás, mellyel megindokolják a főjegyzői állás betöltését. Megemlítik, hogy a rendkívüli Főtanácson nem lehetett betölteni ezt a fontos állást, mert a választás nem volt kitűzve a tárgysorozatban, különben is rendszeren Zsinati Főtanácson szokták az állást betölteni, bár ezt egyházi törvényeink határozottan nem állapították meg. Az 1862-ik évben Tordán tartott Zsinati Főtanács kimondta, hogy Zsinatot csak négy évenként tartanak, de egy olyan fontos állás betöltésével, mint a főjegyzői, négy évig nem várhatnak, mert a Zsinati és rendes Egyházi Főtanácsi ülések között amúgy is csak formai különbségek vannak, ezért elhatározták, hogy a főjegyzői állást ezen a Főtanácson betöltik.

Az egyházi főjegyzői állásra megtörtént a választás. A leadott 57 szavazatból *Pap Mózes* kapott 54-et, Nagy Lajos kettőt, Ferencz József egy szavazatot. Mondhatni csaknem egyhangúlag választották meg Pap Mózeszt *főjegyzőnek*, aki a hivatali esküt letette s így eljutott egyházi kormányzatunkban arra a magaslatra, honnan már biztos reménnyel tekinthetett az ígért földjére.

Most már Pap Mózes nagyon elfoglalt ember, mert egy ideig a rendes tanárság mellett írta a közigazgatási és tanügyi jegyzőkönyvet, zsinatok, főtanácsok jegyzőkönyveit, a főpapi törvényszék jegyzőkönyveit, szerkesztette a különféle le- és feliratokat, végezte

a levelezést és pedig mindezeket pontosan, kifogástalanul teljesítette.

Fogalmazásaiból, s különösen a Főtanácsi jegyzőkönyveknél több helyen történetírói érzeke is fel-fel csillan. Megtudjuk ezekből, hogy az unitáriusok már 1864-ben foglalkoztak a nagy történelmi, az 1568-ik év háromszázados évfordulójának méltó megünneplésével. Az 1568 január 6 án, Tordán tartott országgyűlés formaszzerűen nem cikkelyezte ugyan be az unitárius vallás törvényesítését, mivel azonban az unitárius vallás törvényes létezése összeesik a lelkiismereti vallásszabadság kimondásával, ezért életének háromszázados évfordulóját joggal lehet megállapítani az *1868-ik évre*. A megemlékezés azonban ne legyen hangos fitogtatás, tüntetés, hanem legyen az csak az unitáriusok kegyeletes megemlékezése s próbálják azt az egyházunk életére vonatkozó becsebb irodalmi munkák kiadásával megörökíteni. Már 1865-ben határozott formában ki is mondják, hogy az unitárius vallásnak Erdélybe való felvétele háromszázados emlékére írássék meg, az unitárius egyház története, amire 300 forint jutalmat ajánlanak, ami akkor nagy összegnek volt mondható, ha tekintetbe vesszük, hogy abban az időben egy hold legjobb minőségű szántóföld ára körülbelül száz forint lehetett. Azonfelül még a kiadási költségek levonásával bejövő összeget is az írónak adnák. Komoly, kritikai munkára gondoltak, csak azzal nem számoltak, hogy az egyháztörténet megírásához nem voltak meg a kellő forrástanulmányok, hiszen mindenki tudja, hogy azért késik mai napig egy összefoglaló egyháztörténet megírása, mert egyházi és egyházközségi levéltáraink anyaga még nem volt feldolgozható, kiadható.

Unitárius vallásunk törvényes létezésének időpontjául nem az 1571-i évet, hanem a nevezetes 1568 évet fogadták el s a háramszázados évfordulón Tordán bensőséges ünnep keretében visszagondolva 300 év viszontagságos küzdelmeire a sokszorosan megpróbált hitfelekezet örömmel adott hálát Istennek, hogy ezen nevezetes évforduló csaknem összeesett a magyar nemzeti újjáéledés évével. Hódolattal fordulnak az alkotmányos uralkodóhoz, bizalmi nyilatkozatot küldenek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy most már a haza legkiválóbb fiaiból választott felelős nemzeti minisztérium intézi a haza ügyeit, amint mondták: „Mennyi idő óta volt az legszebb reményünk. És íme a szent törekvést teljesíteni engedte az igazságos Isten . . . Örömnünnep ez

nekünk annyival is inkább, mert egyházunk és hazánk felett valahára egy szebb jövőt látunk derűtűni“. Tayler János a londoni teológiai seminarium igazgatója a britt- és külföldi angol unitáriusok nevében mondott üdvözlő beszédet. Az angol üdvözletek nemcsak a vallási évforduló emlékéen, hanem a polgári szabadság visszanyerése miatt is együtt örvendeztek hitrokonaikkal, magyar testvéreikkel. Az erdélyi ágostaiak üdvözlése szerint pedig az unitáriusoknak ez az ünnepe olyan időkre emlékeztet, mikor a lelkiismereti szabadságot Erdélyben elismerték olyan időben, mikor Európa más országaiban, Bertalan éjjeleket ünnepeltek.

A lelkiismereti szabadság háromszázados emlékére tartott ünnepélyen egyházi beszédet Ferencz József kolozsvári pap mondott a következő szent igék alapján: *A szabadságban azért, mellyel a Krisztus megszabadított álljatok meg és ne kötelezzétek meg magatokat ismét szolgálatnak igájával*“. Pál, Gal. 5. r. 1. A nagy szónoknak minden ilyen nagyobb szereplése nagyban hozzájárult tekintélyének emeléséhez, nem használt azonban Pap Mózes felfelé ivelő pályájának.

Kriza püspöksége s Pap Mózes főjegyzősége idején az „Erdélyi“ szó hivatalos leveleinkben, okiratainkban elmarad és a nemzet újjászületésével unitárius vallásunk is újra ébredt s erősödni kezdett, de a mámor nem vette el a vezetőségnek tiszta látását, sem az az 5000 forintnyi államsegély, amit nagyrészen a papok és tanítók 1868. évi egyházi rovatának csökkentésére fordítottak, hanem letkiismeretesen védelmezik az egyház önkormányzati jogát. A nagy népbarát Br. *Eötvös József* vallás- és közoktatásügyi miniszter 1867 július 3-án felhívta egyházunkat „Népnevelési Egyletek“ alakítására. Egyházunk, mint az általa alapított iskolák fenntartója, törvényes és alkotmányos jogainál fogva veszélyt látott abban, hogy a „Népnevelési Egyletek“ a tervezet szerint anyaszentegyházunk veteményes kertjeinek ügyeibe beleavatkozhatnának, kémlelgetnék vagyoni helyzetüket s vezetői közvetlen összeköttetésben állanának a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal, ezért egyházunk vezetősége felhívta az esperesek útján a lelkészeket, hogy ezeknek az egyesületeknek a szervezetében ne vegyenek részt. Aggodalmát Pap Mózes értelmes fogalmazású feliratában is kifejezte Br. Eötvös miniszternek. Tiszteletben tartották az állam legfőbb felügyeleti jogát, de féltékenyen örködtek ezen idők vezetői önkormányzati jogaiknak a megvédésén,

sőt annyira mentek, hogy az E. K. Tanács 135—1869 sz. a. még az erdélyi tankerületi főigazgatóság felállítására ellen is feliratot intézett a minisztériumhoz. Csodálatos, hogy amíg a magyar kormánnyal szemben ilyen erélyesen védekeznek az egyház, a más-honnan támadt veszély ügyében, mondhatni lanyhán intézkedik. A Miklósvárkői közgyűlés 1871 aug. 15-ről azt terjesztette elő a főhatóságának, hogy Moldovába és Munténiába szüntelen telepednek le hitrokonaink s ezek annak a veszélynek vannak kitéve, hogy vallásukat, sőt nemzetiségüket is elvesztik. Ezért szükség volna Romániában egy vándorpapságra. E. K. Tanács a vándorpapság felállítását nem tartja célszerűnek, mert az ottani misszió ügye, az összes erdélyi és magyarországi protestánsok tetemes áldozatainak megfelelő sikert nem mutat fel.

A következő néhány esztendő nem hozott nagyobb nevezetességet Pap Mózes működésében egészen 1875-ig. Kriza János 1875 március 26-án, nagypénteken reggel 6 órakor elhunyt s ezután, mintegy másfélévig Pap Mózes főjegyző végezte a püspöki teendőket a legnagyobb megalégedésre. Mindenki azt hitte, hogy nemcsak ideiglenesen, hanem véglegesen is csak Pap Mózes lehet a püspök s különösen egészen biztosra vették ezt az unitáriusok legerősebb fészkeiben, Udvarhelymegyében. A fiúról nem állapíthatjuk meg, de az épes apa, Pap Sámuel, határozottan készülődött az elkövetkezendő nagy napra és meg is csináltatta kékszínű magyaros szabású dolmányát, az akkor divatos lett Attilát az ünnepléses alkalomra, amikor fiát az unitáriusok püspökévé szentelik.

A sorsdöntő árkosi zsinat.

Végre elérkezett a híressé, nevezetessé lett *árkosi zsinat*, mellyel egyesek egészen új korszakot szeretnének megjelölni egyházunk életében, sőt azt egészen külön méltatásra is érdemesnek tartják. Nézzük meg ezért közelebbről ennek a Zsinatnak, melyet 1876. augusztus 27—28 napjain tartottak, lefolyását és következményeit.

A püspökválasztó Zsinaton az unitáriusok rendkívül nagy számmal jelentek meg. Az első ülést augusztus 27-én tartották. Az egyik főgondnok elhalálozott, a másik pedig betegsége miatt nem jelenhetett meg s így világi részről, mint korelnök *Brassai Sámuel*, akkor már egyetemi tanár s főiskolai felügyelő gondnok elnökölt. A másik elnök *Pap Mózes* egyházi főjegyző püspök-

helyettes volt. A Zsinat külső formája így szerencsésen indult Pap Mózesre, mert Brassai neki törhetetlen híve volt.

Pap Mózes püspökhelyettes elnöki megnyitójában meleg érzéssel emlékezett meg *Kriza János* püspök és *Gátfalvi Imre* főgondnok elhunytáról: „Árvák lettünk, apák nélkül — mondja — és nem éppen ok nélkül merül fel balsejtelem az egyházunk javaiért szorongó keblekben“. Felhívja a Főtanács tagjait, hogy a kettős veszteséget az egyház iránti szeretettel, önzetlen és kitartó munkával s „istenes készséggel hozandó áldozatokkal“ tegyék elviselhetővé. Ne csüggedjenek a fájó veszteségért, mert az is csak az anyaszentegyház rovására lenne. *A közös cél iskoldink fenntartása és virágoztatása*. Egyedül erőnk és tehetségünk jöhet számba a nemes célok megvalósításánál, mert „csekély eszközökkel, csodákat művelni nem lehet, mert tett a léleknek műhelye, anyagi erő a szelleminek az alapja és támasza; anyagi erő nélkül a legszebb tervek, a legüdvösebb institutiók legtöbbszörre örökre csak terveknek és institutióknak maradnak, de valósággá és testté nem válnak. Azonban van mégis valami, ami ha nem is mindent, de minden bizonytalanságot pótol. Ez a valami az egyetértés, kitartás és buzgóság. Alig szükség mondanom, hogy nálunk kevés kivétellel jó formán ezek pótolták eleitől az anyagi erő hiányát és minden valószínűség szerint ezeknek kell még pótolni sokáig ezután is“. Ezután komoly, higgadt és tárgyilagos tanácskozással hívja fel a Főtanács tagjait és ismételtelen kihangsúlyozza: „Legyen mindig szent vallásunk érdekében zászlónkra írva jelszó gyanánt: *egyetértés, kitartás és buzgóság!*“

Ezt a formás megnyitó beszédet ellenfelei is megtapsolhatták. Rövid, telve bölcs mondásokkal. Egy ideális lélekben tisztán megjelenik a realizmus követelő szüksége s látja, hogy a szellemi fejlődés is elsősorban az anyagi lehetőségektől függ. Rövidebben, találékosan senki sem foglalta össze az unitáriusok életlehetőségét, mint Pap Mózes e megnyitója, senki sem látta tisztábban, hogy valamint a múltban az egyetértés, a kitartás buzgóság tartotta meg az unitárius egyházat a pusztulástól, úgy *jövönket* is egyedül ez teszi lehetővé.

A megnyitó beszéd után *Jakab Elek*, a választás főrendezője, indítványozta, hogy a püspöki és két főgondnoki állás egyidejűleg töltsenek be. Dr. *Berde Áron* ellenkező véleményen volt s a Főtanács úgy határozott, hogy a püspöki és egyik főgondnoki szék

egyidejűleg töltsék be és pedig templomozás után azonnal. A püspöki állásra a szavazatok beszédésére *Daniel Gábor* elnöklete alatt bizottságot küldöttek ki, melynek tagjai voltak Kovácsi Antal, Jakabházy Zsigmond, Rédiger Árpád és Váradi Károly.

A templomozás előtt még az előterjesztésekre is sor került, amit azért emelünk ki, mert itt találjuk meg *először* azt, hogy E. K. Tanács a közigazgatásra és a tanügyre vonatkozó *évi jelentést* terjesztett a Zsinati Főtanács elé.

A Zsinati Főtanács szónoka *Derzsi Károly* tordai tanár volt. Beszéde után Pap Mózes püspökhelyettes a zsinati szent gyűlést a templomban üdvözölte s minden jelenvalókra és egész anyaszentegyházunkra Isten áldását kérte.

Templomozás után főgondnoknak *Daniel Gábort*, Udvarhelyvármegye főispánját választották. A püspöki állásra beadtak összesen 121 szavazatot. Ebből *Ferencz József* kolozsvári első lelkes kapott 66, *Pap Mózes* egyházi főjegyző 50, Simén Domokos 3, Kiss Mihály esperes 1, *Daniel Gábor* 1 szavazatot. Így nagy meglepetésre az általános többséget *Ferencz József* kapta, kinek meghívására egy küldöttséget neveztek ki. Főgondnok lelkes éljenzés között hirdette ki a püspökválasztás eredményét, mire az ékesen szóló *Ferencz József* szép beszéddel válaszolt: „Ne kívánjatok elsőnek tenni az egyenlők között engemet — mondotta. Istent hívom tanuul, hogy azt nem kerestem. Én a püspökségre nem vágytam, sőt őszintén mondom — attól idegenkedtem.“ Maga is úgy nyilatkozott, hogy: „egyházunkban nagyobb tehetségű és tekintélyű egyének vannak, mint én, kiknek életkora, tapasztalati és munkaereje előtt másokkal együtt én is tisztelettel hajlok meg... Világosan látom, hogy a választók irányomban nyilvánult bizalma nem emelkedett *azon mértékig*, mely a rám ruházott terhes tiszt sikeres folytatása kezességével bírjon, pedig az erő megosztásának soha barátja nem voltam. Érzem e pillanatban is a rám bízott tiszt nagy fontosságával szemben változó egészségi állapotomat.“

Szép formában és határozottsággal mondja el irányelveit: „Mint csata után az ellentáborok hősei lovagiasan kezét nyújtának egymásnak: úgy nekünk is egyházunk fennmaradásáért és boldogságáért egymással kezét fogni a közjó és közérdek parancsolta nemes kötelességünk.

Bizalmát és barátságát kérem a főtisztelendő főjegyző úrnak, kinek egyházunk kormányzásában hosszú éveken át szerzett tapasztal

talataira nekem szeretett egyházunk közérdekeiért elkerülhetetlen szükségem van. S én, támaszkodva közel egynegyed század óta tartó barátságunk szent emlékére, remélem, hogy támogatását nem vonandja meg tőlem s nem teszi különben is nehéz pályámat ez által még nehezebbé. Avagy megzavarhatná-é az igaz barátságot a legnemesebb verseny, melyet nem mondom, hogy véletlen, mert akkor nem hinnék Istent, hanem *a gondviselés maga rendezett*. Igen, méltóságos és főtiszt. Zsinati Főtanács. Az isteni gondviselés adta a pillanatot, melyben az egyház közbizalma kettőnk körül csoportosulva az egyház érdekében a nekünk kijelölt körben és tehetségünk szerint eddig tanusított szolgálatunkért — úgy látszik — mindkettőnket az elismerés koszorújával óhajtott volna megjutalmazni. Azok, akik az én koszorúmat hozták, valamivel *inkább siettek*, talán azért, mert attól tartottak, hogyha most nem adják, többé nem lesz alkalmuk. S nekem a koszorúval ki kellett állnom az egyház épületének tetőzetére, hol bizonyára a szelek és vihar még hamarabb ellobogtatják életem mécsolaját. Azok, kik szeretett barátomnak fonták a koszorút, *egy rövid pillanattal később érkeztek meg*,¹ de a koszorút már sem idő, sem emberek nem bánthatják; épen fogja ő azt bírni akkor is, midőn az enyémet, meglehet, hogy akkor megtépászva, talán épen ő síromra helyezi.“

A Főtanács lelkes éljenzéssel fogadta Ferencz József beszédét, aki erre egyházi részről elfoglalta az elnöki széket, amelyet néhány órával előbb Pap Mózes örökre elhagyott.

Pap Mózeset nem hatották meg a hozzá intézett szép szavak, sem a negyedszázados, igaz barátságra való hivatkozás, mert azonnal beadta a főjegyzői tisztségről való lemondását. Zsinati Főtanács Hajós, Filep Albert és Rédiger Árpád egyházi tanácsosokat azzal az utasítással küldötte ki, hogy a Főtanács nevében kérjék meg Pap Mózeset lemondásának visszavonására.

A küldöttség eljárta a Főtanács utasítása értelmében, de a szilárd akaratú Pap Mózes lemondása mellett változatlanul megmaradt. Zsinati Főtanács lemondását sajnálattal fogadta el s példás buzgalommal 18 éven át teljesített fáradhatatlan és lelkiismeretes munkásságáért teljes elismerése mellett köszönetet mondott s kifejezést adott azon reményének, hogy tapasztalatait, ismereteit

¹ Célzás arra, hogy Kolozsvárról Albert Dénes és még többen a Pap Mózes hívei közül lekéstek a szavazásról.

s püspök-helyettes minőségben másfél év alatt tanusított bölcseségét továbbra is érvényesíteni és hasznosítani fogja a közügy érdekében. Az üresedésbe jött főjegyzői állás betöltését a következő Főtanácsra halasztotta a Zsinati Főtanács.

Így fest a hivatalos adatok utáni leírása a híres árkosi zsinatnak. A történetírás azonban nagyon szegényes volna, ha megelégednék a tényeknek illetően egyszerű felsorolásával. Már az egykorúakat és különösen a kolozsváriakat, tordaikat, Udvarhelyszéket izgatta a kérdés, mi lehetett az oka tulajdonképen annak, hogy a kiváló, igazságos, becsületes Pap Mózes, kinek képességeit, rátermettségét, arravalóságát, hatalmas ellenfele, Ferencz József is elismerte, mégis elbukott? Egy nehány, nem a nyilvánosságnak szánt baráti levél, amelyeket Jakab Elek intézett Ferencz Józsefhez nagyérdékű lélektani magyarázatot nyújtanak az árkosi zsinat eseményeinek a megértéséhez és jóval közelebb visznek minket a valóság megismeréséhez.

Haladunk tárgyilagosan a források útján még akkor is, ha azok látszólag az általunk megrajzolandó egyén ellen akarnának bizonyítékot mutatni, mert mi nem hazug hősoket, hanem húsból, vérből való embereket akarunk rajzolni. Mi is elhallgathatnók azokat a részeket, amelyek a felületesen szemlélők előtt Pap Mózesre nem kedvezők, de tárgyilagosak akarunk maradni s ezért szószerint közöljük Jakab Eleknek Pap Mózes ellen emelt kifogásait, mert szerintünk, aki szándékosan elhallgat valamit, ott és akkor már megkezdte a történelem hamisítást.

Pap Mózes barátai biztos tudatában voltak annak az erkölcsi értéknek, amelyet jelöltjük képviselt. Az ideiglenes püspök személyében látta a közvélemény is a jövő emberét s ezért a Pap Mózes személye körül csoportosultak, nem alkottak pártot, nem szervezkedtek, sőt lanyhán viselkedtek és úgy szólván semmit sem tettek, hanem bíztak a szavazók méltányosság — és igazságérzetében. Nem találunk egyetlen adatot sem arra, mely azt igazolná, hogy a püspökválasztáshoz nem illő korteskedést a Pap Mózes pártjához tartozók igénybe vették volna, ellenben annál hangosabb volt az ellenpárt.

Kriza János 1875 március 26-án hunyt el s *Jakab Elek* Ferencz Józsefhez intézett levelében március 28-án már azt kérdi: „Hát a Kriza helye pótlása ideiglenesen, hogy lesz.“ Majd pedig 12 nap múlva 1875 április 9-én a következő levelet küldi Ferencz Józsefnek:

Édes barátom!

Ápril. 7. leveled ma jött meg s ime rá megy válaszom . . .

— Kovácsi cselje rút, mint *alattomos* leike. Vesd meg barátom az egész embert, de kívül el ne áruld. Irigység bántja s tán eszköz N. L. kezében, ki gyűlöld volt életében örökké. Jó, hogy eszén túl láttál, jobb, hogy határozott voltál. Nemes dolgokban nem szorultál te ott egyhez is tanácsért. Menjenek inkább ők hozzád. Ily lelki portéka az ő *porba, sárba* csapó lelkük raktárában nincs. Adasd ki a státussal és díszesen. Krizáné érdemli ezt. Ő mindent érdemel. Nincs kivel beszélj ott? Fecsegjünk ketten, legalább megnyughatnak, hogy becsületes szívünk és intenciónk . . .

Kár volt Krizával való önösszevetésed s P. M. felöli egészen objektív felfogásod igazolásával tán folytatnod. Értettelek jól és egészen. Igaztalannak sohasem tapasztalhattalak, sem önhittnek, ezért nőttél meg előttem s az emberek előtt, én sem vádollar, sem féltetek.

Amikor P. M. mellett előnyöket felhozol, mutatják igazságérzetedet s nemes lelkek előtt . . . az emberek előtt azonban, hidd, nevetséget költesz magad iránt. Ő a Kriza helyét a világ előtt be nem tölti, meg sem közelíti. Gyenge főnek a tiszt tekintélyt nem ad mai világban. Vele 80 percentet sülyedünk a válaszlás után rögtön. Ellenségei Krizának is voltak, még N. E. is. Lassanként tisztelőivé váltak. Pap te ott nem lehetsz, — hitem szerint, akit püspöknek óhajt látni az ország, sok fényes, sok dicső. Ez csak Budapesten lenne lehetséges. Áldozatul pedig nem esel, dehogy, megpihensz, megedződöl, csenedesebb életet élsz s terjedhet életed 20—25 évre. Ez amitől te félsz, éppen melletted szólónak tartom. Azt teszed, amiket a közvélemény tenni akar. Ha te szerénykedel, az emberek csak, hidd el lenevetnek . . . Akcióba nem lépek a püspökségi ügyben, sőt egy szót sem szólok, ha nem irod. Légy nyugodt, míg jelszót nem adsz te, vagy hozzá tartozóid. 1861-n anyád házánál Fejért adta volt számba. . . S kivittük. Most sem késő, mert az igazság innen felől van. *Székelly M.* és a mai helyzet tökéletesen egy. Állítom ma is, leveled s érveid után. Épen az ügy veszít sokat. Elkeseredett pártharc nem lesz, mert én azt hiszem, a téged akarók száma nagyobb. Egy lépést sem téve is, az urnából többséged jő ki, pártunkat csillapítani fogjuk, nem tüzelni. Még érdektelenséget tanusítunk s a parázst mellünkben melegítjük. Bízunk ránk.

Keserűségnek nem kellene lenni, ha Mózesnek s barátainak teljes eszejárása s igaz ügy-szeretete lenne, de egyik sincs. Le kellene mondatni vele status ratióból. S íme veled akarja az a *vén bolond* Brassai tétetni. Na ezt ne, soha, sehogy! Megküzdened kötelesség. Mit állítanak a te érdemeid mellé a szószék, az irodalom, az egyházi igazgatás s a kezdeményezések, könyvtár-ügyünk, pénztárunk, híred, neved, tisztességed tekinteteiben. Alig észrevehető valamit a tanárkodás terén, kötelességszerű, gépies dologigazítást az egyházi kormányzás körül, egyebet nem. Ily és ennyi emberrel nem telik meg a Kriza püspöki széke.

Brassai dolga gyalázatos. Róla igazán áll, hogy inába szállott az esze. Elfelelte már a perceptori kudarcot, mást és nagyobbat akar kapni. Kapni fog. Rideg, elfásult lelkű cinikus. Szépen rendre utasítád. Én pedig épen kiállok vele bebizonyítani, hogy P. M. nem versenyezhet veled semmi tekintetben. Elhirtelenkedett, gyöngédtelen, elszamárkodott nyilatkozat, amit tett. Bár ne lenne földfelé hajolón már feje s úgy kívánna tanácsolgatni oly dolgokban, melyeket vagy fel nem fog vagy a liqueur és a tejes puliszka szagja miatt elkábuva hamisan fog fel. De fel fogsz lépni, sorompóba szállni és versenyezni — nem te, hanem tisztelőid és megválasztóid.

Csak arra kérlek, vissza ne lépj s választatásodat nehogy dezavuald sehogy, semmi alakban, soha. Hárítsad a dolgot a Consistoriumra. Te nem parancsolhatsz, neked parancsolhatnak a közbizalom, a vallásközönség ragaszkodása, a magasabb unitárius érdekek. Neked engedelmesség a tiszted.

Itt még egy szót sem hallottam mindezekről. Mindenki tartózkodó állást foglal el. Csak *Buzogány* monda a minap annyit nekem elmentében, hogy majd a püspöki választásról szólunk együtt. Ismerem, kivel van dolgom. Ő is antagonistád volt, titokban, míg titkár nem lett. Akkor föléd kerülve kibékült, de most, úgy látszik, Sz. E.¹ főz valamit. Majd megírom, mit beszél, mert én ugyancsak annyit mondandók, hogy ne láttassam rejtélyeskedni, de *belőlem ugyan a valót ki nem veszi*. Sz. E. is egy idő óta tartózkodó lett. *Hajós* rosszul lett, *Wégh* is nyavalyáskodik. Nem jönnek hivatalba, sem ebédre. Nem tudom, hogy gondolkoznak ők. Majd sundirozom és segíték. Neaggódj. *Játékomat ügyesen játszodom.*

¹ Székely Elek, a kiváló tordai országgyűlési képviselő.

Jakabházinak írok még ma, óvatosan.

Fekete P.-nak csak Kr. iránti szolgálatkészséget megelőzőleg s jó véleményét részemre készítartólag.

Nagy Jánostól levelet várok. Ő mond el, kivált, ha elhatározása helyes számítás eredménye.

Én, barátom, Marosszékre nem jelentkezhetek, sem máshová magam; most három éve felszólítottak volt. Most sem teszek egy lépést is máskép.

A részemre lemondást nem láttam át — levelemben ez volt a meritum, ha *püspöknek haza vittek innen*, már tényleges lépésem előtt, akkor ajánlj magad helyébe. Az isten mentsen, hogy most láttalak volna cessióra. Hiszen még csúfolkodnám magammal, hogy csak ennyire is rászántam magam, hogy legalább veled beszélgessek ilyesmiről. Stb.

Budapest, 1875. április 9-én.

Tisztelő barátod
Jakab Elek s. k.

Lehetetlenség ezt a levelet megdöbbenés nélkül elolvasni, illetőleg sok helyen kibetűzni Jakab Elek egyéni hieroglifjeit. Ez a levél nem a benne levő igazságokért, erkölcsi elveiért, példaadásért látott napvilágot, hanem épen az ellenkezőkért.

Vajjon szükséges-e bizonyítanom egyházunk életét és annak vezető embereit ismerők előtt, hogy ez a levél nagyrészt valótlan-ságokat tartalmaz. Kell-e mondanom, hogy a lágyszívű *Kovácsi* bácsi nem volt alattomos, meg kell-e védenem a szelídlelkű *Nagy Lajost* a gyűlölködés vádja ellen, vagy kell-e egyházunk történetét ismerők előtt bizonyítanom, hogy ezeknek a régi, jó tanároknak nem volt „porba, sárba csapó lelkük“. Szükséges-e mondanom, hogy *Brassai* bácsi öreg lehetett, de nem vén, sem „bolond“, sem „gyalázatos“. Lehetett-e „rideg, elfásult lelkű cynikus“ az, aki nemcsak az unitáriusoktól, hanem az összmagyarságtól *Erdély tanítómestere* megtisztelő címet kapta? Lehet-e egy Brassairól azt mondani, hogy „elszamárkodott nyilatkozatot tett“, hogy az „inába szállott az esze“, vagy lehet-e a mértékletesség mintaképére azt mondani, hogy „liqueur“-ös, szeszeldő, vagy gúnyolódhatik e a magát nagy székelynek tartó Jakab Elek a tejes puliszka szagjával, ezzel a székely étellel, amely hamis felfogásra kábítja az embert? Sőt Uram, bocsáss, még az is baj, hogy Brassainak „földfelé hajlón már a feje“. Ez, eddig a kolozsváriaknak szól, de nem ki-

méli Jakab Elek a Budapesten lakó *Buzogányt* sem, őt is Ferencz József ellenségének tünteti fel. *Székely Elek* a kiváló tordai képviselő is főz valamit. És miért mind ez a gyalázkodás? Egyszerűen azért, mert egyházunknak ilyen nagytekintélyű emberei, mint Brassai, Kovácsi Antal, Nagy Lajos, Buzogány Áron, Székely Elek, Hajós János mind Pap Mózes hívei voltak s Jakab Elek jó korteshez illően mindenkit rossz színben tüntet fel, akiről azt hitte, hogy Pap Mózeset támogatja.

Ha Jakab Elek a Pap Mózes híveit ilyen igazságtalanul osztorozza, gúnyolja, akkor mit várhatott volna tőle a főbűnös, a neki nem tetsző püspökjelölt? Természetesen, amiként egy szenvedélyes lélek túlzásai és valótlanosságok azok, amiket Jakab Elek a Pap Mózes híveiről mond, ugyanolyanoknak kell minősítenünk a Pap Mózesről mondottakat. „Gyenge főnek“ állítja be Jakab Elek azt a Pap Mózeset, aki a kolozsvári unitárius kollégiumnak a *legelső* tanulója volt, de hogy bizonyítsunk is, nézzük meg a kolozsvári unitárius főiskola Érdemsorozati Jegyzőkönyvét (1851—1870.) Az érdemjegyet, az osztályzatot akkor is olyan formán alapították meg a középiskolákban, mint napjainkban. Ma a 10-es a legjobb és az 1-es a legrosszabb jegy, akkor a 4-es volt a legjobb és az 1-es a legrosszabb jegy. Ma minden osztályban csinálnak rangfokozatot s az a legjobb tanuló, akinek a legnagyobb szám jó ki; akkor csak a felső osztályokban (VI—VIII. o.) csináltak rangsorozatot s az volt a legjobb tanuló, akinek a legnagyobb érdemszám jött ki, mert az úgynevezett mai középszámot (mediát), akkor nem számították ki.

A felső osztályt (11-ik osztály = VIII. gimn. + 3 elemi osztály) 1852—53-ban végzetek rangsorozata szerint a három év alatt (VI—VIII. gimn. o.) kapott érdemsorozat alapján a *legelső Pap Mózes* volt 143. érdemszámmal.

Ferencz József 2 osztállyal járt *Pap Mózes* után, vagyis mikor Pap Mózes a VIII. o. végezte, akkor Ferencz József VI. osztályos volt (illetőleg VI + 3 = 9-ik). Az elsőéves felosztálynak rangsorozata szerint az egy év alatt kapott érdemsorozat alapján ez volt:

1. Thoroczkai Kálmán 56 érdemszámmal,
2. Buzogány Áron 56 „
3. Ferencz József 53 „

Közben Thoroczkai Kálmán neve eltűnik s a kolozsvári unitárius

főtanodában az 1854—55. tanév utolsó felében tartott érdemsorozat szerint a felsőgimnáziumot végzett ifjak rangsorozata a 3 utóbbi tanév alatt nyert érdemsorozat nyomán a következő:

1. Buzogány Áron 133 érdemszámmal,
2. Ferencz József 133 „

Vagyis Pap Mózes 10 érdemszámmal kapott jobb jegyet a három felsőbb osztályban, mint Ferencz József és mégis Jakab Elek Pap Mózeset „gyenge főnek“ minősítette. Pap Mózes a teológián is mindig, minden tárgyból kitűnőt (eminens) kapott, külföldön pedig, a göttingai egyetemen székely humorával, anekdótáival, élceivel annyira elbűvölte Budenz Józsefet, hogy ez Pap Mózeset Szentmihályon is meglátogatta. Az irodalomtörténetbe úgy ment át, hogy Budenz Göttingenben ismerkedett meg Nagy Lajossal, kollégiumunk tanárával s ő hozta a hírt Budenzről Hunfalvy Pálnak. Pap Mózes elejtett nyilatkozatából azonban azt látjuk, hogy a nagyobb hatást ő tette Budenzre. Sörözés közben Pap Mózes énekelgette Budenznek a székely nótákat s ezek után szerette meg Budenz a magyar nyelvet s jött Németországból Magyarországra s lett világhírű összehasonlító magyar nyelvtudós. Budenznek szentmihályi látogatása is igazolja Pap Mózes előtérbe helyezését, de Pap Mózes rendkívül szerény ember volt, Nagy Lajos pedig zsurnálisza hajlamú s így jutott neki eddig a Budenz dicsőség. Pap Mózes hátramaradt szellemi munkáiból, szép stílusából ítélve, inkább nyelvész tehetség volt. Semmi sem igazolja ezt fényesebben, mint-hogy Pap Mózesnek nem a híres csillagászok és matematikusok, fizikusok voltak a kedvencei, hanem Arany Jánosért rajongott s Jakab Elek azt sem tudta Pap Mózesről, akit — hű korteshez illően — minden téren csak kisebbiteni igyekeznek, hogy Pap Mózes szóról-szóra tudta Buda halálának mind a 12 énekét, ami pedig kitűnő emlékezőtehetségre vall. Mikor Pap Mózes külföldre ment, akkor az egyháznak, úgy látszik, matematikus-fizikusra volt szükségre s ezért erre a szakra irányították s gyorsan haza is hívták, mert szükség volt rá. Ennek tulajdonítható, hogy, amint egyik tanítványától hallottam, megtörtént vele matematikai órán, hogy megakadt egyes feladatok kidolgozásánál s ilyenkor azután könyvet vagy jegyzetet vett elő. Innen s ilyen helytelen megállapításból származhatott Jakab Elek téves megítélése Pap Mózesről.

Egyébiránt az derül ki az alábbiakban, hogy Jakab Elek nemcsak Pap Mózes, de nagy kortársát, Kriza püspököt sem ismerte.

Azt hinné az ember, hogy Jakab Elek az idézett durva le-
vélben mindent, még a keresztvizet is leszedte Pap Mózesről és
híveiről, de ez tévedés. Meg-megújulnak azok. Budapestről egy
1876. febr. 2-án hajnali 3 órakor írt levélben arról számol be
Ferencz Józsefnek, hogy Pap Mózes megérkezett Budapestre. Ezt
az alkalmat is szürkálódásra használja. Ugyancsak Budapestről
1876. március 16-án írta Jakab Elek Ferencz Józsefnek: „A püs-
pöki ideál s minden, amit kapcsolatosan elmondtál, tökéletesen
helyes. Magasan áll az, hol Kriza sem állott egészen, mert sze-
gény volt. De hidd el te azt nekem, hogy az unitárius értelmiség,
ha ilyet nem kap, félideált keres, de fatuskóval nem fog megelé-
gedni. *Csak neked mondom e durva szót . . .* Én részemről felé
sem megyek Árkosnak, püspökséged kilátásai nélkül annyira ca-
lamitásnak tartanám egy oly közönséges embert ültetni legfőbb
méltóságú helyünkre.

Pap M.-t támogatják baráti — mondd. Az ég őrizzen meg
minket, hogy ilyen fejünk legyen. Hiszen akkor a támogatók kor-
mányoznának, pedig tudjuk, kik ők. Azután nincsenek veled
tartók, ez a beszéd csak addig van indokolva, míg a püspöki
bot kezében. Összeterelgeted félév alatt, mint a szelid bárányo-
kat, hidd el! Hejh búvős erő az a hatalom! Kivált, ha ész
kezében van. Ettől ne félj!”

Pap Mózes esetleges püspökségével szemben mindenütt
Kriza Jánost állítja előtérbe, akit Jakab Elek szerint Pap Mózes
még sem közelít. Benczédi Gergely naplójában olvasom a követ-
kező feljegyzést: „Kriza János püspökünk is meghala március
26-án reggel 6 $\frac{1}{2}$ órakor tüdőgyultadásban egyheti betegség után.
Húsvét 2-ik napján temették el, amit én az ablakból néztem.
Igen ritka becsületes, derék ember, de végheletlen gyenge és
erélytelen püspök volt. Egyedül szépírói talentuma és a székely
vadrózsák gyűjtése által tűnt ki, de egyházi téren életének semmi
nyoma sem marad. A kezén levő püspöki jegyzőkönyveket is
merőben elhanyagolta, miről bárki meggyőződhetik, ha utána jár ;
16 évi püspöksége alatt az egész egyházat sohasem vizitálta meg,
miért sok a zavar és rendetlenség. A gyűlésekben talán azt se
tudta sokszor, hogy miről foly a tanácskozás. Különben kitűnő
eszű, jószívű, derék ember volt, sok nyelvet tudván s széles ismer-

reteket bírván, mindenkit elbűvölt, aki vele társalgott — sokat is betegeskedett. Nyugodjék csendesen !“

Nem annyira ezekből a sorokból, hanem különösen azokból, amiket Benczédi később az áldottlelkű Krizáné anyagi megsegítésével kapcsolatosan jegyzett fel a Krizáné mellett harcoló atyafiságról, az állapítható meg, hogy Benczédi Gergelyben volt némi hűvösség, egy kis ellenszenv a Kriza családdal s a többször emlegetett atyafisággal és Ferencz József pappal szemben, akik Benczédi szerint mindenre képesek, még a törvények felforgatására is, csakhogy segítsenek a nyomorba jutott Kriza püspökne helyzetén. Mégis megállapítható, hogy sok realizmus van Benczédi Gergely feljegyzéseiben. Ki merné kétségbe vonni Kriza költői nagyságát, kiválóságát, nagy műveltségét, örökéletű költői munkásságát, de az bizonyos, hogy Kriza elmélázó költői lélek volt s az ilyen annyira elmélyed a maga külön világában, hogy gyakran azt sem tudja, hogy mi történik körülötte, nem veszi észre, nem hallja meg a kicsinyes dolgokat, a semmiségeket, sem a tárgyaló teremben, sem a templomban, hanem önkéntelenül akkor tér magához, riad fel, ha okos, tartalmas dolgok hangzanak el. Minden köznapias vonás úntatja az ilyen lelket s mert magasabb, eszményibb világban él, gyakran azt sem hallja, mikor hozzá beszélnek. Ilyennek látjuk Krizát nemcsak a realisztikus ítélőképeségű Benczédi Gergely feljegyzéseiből, hanem boldogult anyósom, özv. Sándor Jánosné elbeszéléseiből is, aki pedig jól ismerte Krizát, mert édes apja, Kiss Mihály esperes, féltestvére volt Kriza püspöknek.

Pap Mózes is írogatott köszöntő verseket, imádta Arany Jánost, de költőiességben csakugyan nem közelítette meg, azonban volt olyan tulajdonsága, amiben túlszárnyalta Krizát. Amint láttuk Kriza költői lelkiállapota miatt gyenge volt a közigazgatásban s ezért lehetett nála költői rendtelenség a püspöki jegyzőkönyvek körül, de ha veszi valaki azt a fáradságot és megnézi Pap Mózes főjegyzőnek 18 évről szerkesztett főtanácsi jegyzőkönyveit, abból könnyen megállapíthatja, hogy Pap Mózes egy rendkívül pedáns, szorgalmas közigazgatási ember volt és épen Kriza idejében erős gyakorlati érzésével olyan pótolhatatlan munkát végzett, hogy azokból a világos stílussal írt pontos jegyzőkönyvekből tisztán áll előttünk 18 év egyházi munkásságának a lényege, amit Jakab Elek könnyelműen csak úgy állít oda, mint : „kötelességszerű,

gépies dolog igazítást az egyházi kormányzás körül.“ Ismételjük, Pap Mózes, mintegy kiegészítően épen abban volt kiváló, ami Krizának a gyenge oldala volt s azért sorakoztak legjobbjaink Pap Mózes mellé, mert erős közigazgatást és kormányzást vártak tőle.

Pap Mózes ilyen irányú képességeinek a megvilágítása egyben azt is igazolja, hogy Jakab Eleknek az a megállapítása sem helytálló, hogy „*Székely Mózes* és a mai helyzet tökéletesen egy.“ Amint már említettük a Székely Mózes fia katolizált s ez a szomorú tény egymagában is elegendő volt arra, hogy mellőzék és püspökké ne válasszák meg. Más a helyzet egészen Pap Mózesnél.

Ferencz József igazságérzetével hiába világosította fel Jakab Elekét Pap Mózes képességeiről, hiába írja meg neki Pap Mózes előnyeit, hogy támogatják az eljövendő kormányzásban barátai. Jakab Elek, mint az elfogult kortes, se nem lát, se nem hall, hanem oda vágja: „Az ég őrizzen meg minket, hogy ilyen fejünk legyen. Hiszen akkor a támogatók kormányoznak, pedig tudjuk, kik ők.“ Majd azután Jakab Elek, mint egy kis Machiavelli tanácsokat ad Ferencz Józsefnek, a jövődő egyházfejedelemnek, a hatalom megszerzésére, máskor meg képmutatásra tanítja. Azután nincsenek veled tartók, ez a beszéd csak addig van indokolva, míg a püspöki bot kezében. Összeterelgeted félév alatt, mint a szelid bárányokat, hidd el. Hejh büvös erő a hatalom!“ „Vesd meg — t. i. Kovácsit —, de kívül el ne áruld,“ majd: „Hárítsd a dolgot a Consistoriumra“, szóval olyanokra akarta tanítani Ferencz Józsefet, amik benne megvoltak, hiszen elismeri Jakab Elek magáról: „belőlem ugyan a valót ki nem veszi“, más helyen pedig: „Játékomat úgyesen játszom.“ Íme a lelkes, egyenes székely. Különbben Ferencz Józsefben hálátlan tanítványra talált Jakab Elek, mert őt a hatalom megtartására tanítani felesleges volt, képmutató pedig a mester kívánságára sem tudott volna lenni.

Végeredményében mi Jakab Eleknek idevonatkozó klasszikusnak egyáltalán nem mondható leveleit csak egy elfogult, szenvedélyes kortes írásainak tekintjük s nem akarunk belőle szigorú következtetéseket levonni a történetíróra, akinek munkásságában az első és legfőbb kiváncsi a tárgyilagosság. Annyit mégis megállapítunk, hogy mennyire összezsugorodik a tudós történetíró, mikor felcsap kortesnek. Magánlevelekből lehet az emberek jelle-

mét a legjobban megismerni. Olyanok ezek a levelek az életrajzfrónak, mint a fénylő gyöngyszemek, amelyek lélekelemzéssel élesen megvilágítják az egyéni jellemvonásokat. Ezekből is kimutatható, hogy Jakab Elek azon embertípusból való volt, akiben közvetlen a mennybeli jószág mellett, ellentétes indulatok is megfértek. Egyiket egész lelkével Ferencz József felé nyújtotta, a másikkal Ferencz Józsefnek a püspökségben ellenfeleit kiméretlenül és igazságtalanul ostromozta. A források vezettek ezek megírására, én csak engedelmeskedtem s közvetítettem azokat bizonyos önmegtagadással, amely különös az előttem örökre szent emlékü Kriza Jánossal jutott eszembe, de a mult ismertelésében mindenkéfelett álló az igazság és Kriza János alakja sokkal nagyobb, minthogy hamis értékelésre volna szüksége, sőt azt meg sem tűrné.

Jakab Elek a fentihez hasonló durva hangnemben dolgozott 1882-ben Benczédi Gergely pénztárnokká választása ellen is, amint Benczédi Gergely naplójában feljegyezte: „*Egy piszkos levélben agítálni akart ellenem Jakab Elek is, de alig olvastak fel 3 sort — tovább nem engedték olvasni. Oka pedig az, hogy Jakab Elek tartozik a kolozsvári Koncz-alapba 2100 frt.-tal, melyről 10 év óta kamatot nem fizetvén — én a mult télen 3-szor is felszólítottam s nem is felelvén —, reklamáltam, miért mennydörgős levelet írt a Consist.-hoz ellenem, de nekem adtak igazat.*“

Amíg Benczédi választásánál sikertelen volt Jakab Elek módszere, addig az árkosi zsinaton nagy eredményt könyvelhetett el, mert Ferencz József megválasztása határozottan a Jakab Elek érdeme, nélküle egészen más lett volna az eredmény. A vidéken és Kolozsvárt is csaknem mindenki biztosra vette a Pap Mózes püspökségét. Tapasztalatból mondjuk, hogy Ferencz József megszívű ember volt, de határozottságáért sokan ridegnek tartották s ezért kezdetben nem örvendett általános szeretetnek s mikor püspökké választása után Árkosról visszajött, Kolozsvárt lefüggönyözött ablakokkal fogadták, amit Ferencz József később sokszor elpanaszolt. Közfelfogás szerint a siker igazol. Kolozsvárt is megváltozott a helyzet s meghódoltak a Pap Mózes-pártiak s Kovácsi Antal is egyik legfőbb tanácsadója lett Ferencz Józsefnek s minden jó gondolatával támogatta.

Pap Mózesnek Jakab Eleken kívül más ellenségét nem ismerjük, de nem is ellenségei, hanem legjobb barátja végzetesebb volt rá, mint bárki más. Ferencz József sajnálta, hogy legjobb barát-

jával, akaratán kívül, ilyen kellemetlen helyzetbe került s vigasztalta is:

— Hadd el, Mózsi, mert én két esztendeig sem élek s akkor azután jöhetsz te.

Pap Mózes, mintha nem is hallotta volna az ilyeneket, szóltan, kemény maradt, mint a szikla s a tülekedés és hangosság elől teljesen visszavonult a befelé élés csendes sáncái mögé. Hallgatót és szenvedett.

Így történt a híres árkosi választás, amelyből az a tanulság vonható le, hogy a szervezett, hangos kisebbség mindig legyőzi a szervezetlen többséget. A dicsőség mámorában ki törődött azzal, hogy ezen a híressé lett zsinaton méltánytalanságot és hálátlanságot követtek el egy érdemes ember ellen? Hiába próbálták ezt a csúnya tettet rózsaszínűvé mázolni már az egykoriak, az lehetetté vált s nem tudja a történelem sem helyre hozni azt a rettenetes igazságtalanságot, melyet Pap Mózes szerény alakjával szemben elkövettek az árkosi zsinaton, de úgy látszik, a sors azt mérte rá, hogy ő maradjon árnyékban s más arassa le azt a dicsőséget, amit a fejlődő idők neki is nagy részben elhoztak volna.

E nagy események után Pap Mózes tépett zászlóval, de ép becsülettel, mint óvatos s épen eleget tapasztalt ember teljesen visszahúzódva dolgozott tovább.

Ferencz Józsefnek püspökké választásával a könyvtárnoki állás megüresedett s ideiglenesen *Simén Domokossal* töltötték be. E. Képvisező Tanács 1877 dec. 6-án tartott ülésében 239. sz. a. hozott határozatával Simén Domokos ideiglenes kezeléséből a könyvtárt Pap Mózes megválasztott rendes könyvtárnoknak adják át. Megállapítja a kiküldött bizottság, hogy nagyon sok könyv nincs katalógizálva s ezért ajánlják, hogy az egész könyvtárról készíttessék újabb katalógus. Pap Mózes könyvtárnokot felhívják, hogy az el nem helyezett könyvek elrendezésére nézve tegyen javaslatot. Pap Mózes ezen újabb munkakörében is igyekezett rendet teremteni s már a következő 1878 július 1-én jelenti a főhatóságnak, hogy a könyvtár az 1877—78. tanévben szaporodott 464 kötettel s ő lajstromozott összesen 692 drb. könyvet, mit E. K. Tanács megnyugvással vett tudomásul. Pap Mózes lelkiismeretes pontosságát igazolja az 1879-ik évi tanügyi jegyzőkönyv 158. sz. is, mely szerint július 20-ról Pap Mózes jelenti a főhatóságnak, hogy lajstromozta a néhai Simén Domokos és Nagy Mózes által ajándé-

kozott könyveket. A régebbi időből sok könyv van kinn egyeseknél. Kapott vissza olyan könyveket, amelyek nem is voltak bevezetve a kivételi naplóba; nyomára jött annak is, hogy néhány könyv hiányzik a könyvtárból, de hogy ki és mikor vitte el, arról semmi bejegyzés nincs, teljes reménye van, hogy a még be nem adott könyveket visszaszerzi. Igyekszik minden erejével a könyvtárban tapasztalt rendetlenséget megszüntetni és sikerült is neki, amint a következő évi jelentésből látjuk a régebbi időben kivett könyvek közül többet visszaszerezni. Mint könyvtárnoknak még említésre méltó munkássága az is, hogy az országos könyvkiállításra elkészítette a kolozsvári főiskolánk könyvtárában meglévő s az 1711-ig Magyarországon megjelent könyvek jegyzékét. Pap Mózes 1883. megvált a könyvtárnoki állástól és azt az újabban megválasztott könyvtárosnak, Boros Györgynek adta át.

Tovább már csak mint tanár működik, de abban a korban valósággal példaadóan. Annyira kötelességtudó volt, hogy órát sohasem mulasztott. Egyik tanítványától, Vári Alberttől hallottam, hogy amelyik napon Pap Mózesnek, akkor már csak egyetlen leánya férjhez ment, délután 3 órától Pap Mózzsal volt órájuk. Pontosan értesültek az esküvő napjáról s nem is gondoltak arra, hogy Pap Mózes kitartja az óráját; az osztály nagy zajjal, éktelen kiabálással háborús képet mutatott, ki a padon, ki a tanári katedrán volt, amikor egyszer csak váratlanul betoppant Pap Mózes. A megrémült diákok helyükre szaladva azzal védekeztek, azt hitték, hogy ma nem lesz latin óra.

— Tudjátok meg — válaszolt komolyan —, hogyha féllábam a sírban lesz, az előadásomat akkor sem mulasztom el. Ilyen volt. Hűség és pontosság jellemzi egész életét, minden cselekedetét.

Pap Mózes, a volt főjegyző, mint kolozsvári főiskolai tanár 1891 június 29-én nyugalomba bocsátását kérte. E. K. Tanács tekintettel a mellékelt orvosi bizonyítványban nyilvánított betegségére (kisebb guttaütés) ajánlja a legközelebbi Zsinati Főtanácsnak Pap Mózes kérésének a teljesítését és pedig tekintettel arra, hogy folyamodó, mint rendes tanár 34 évet működött, s a főjegyzői tisztet is végezte 17 évig és pedig kiváló lelkiismeretességgel és pontossággal, javasolja a teljes nyugdíjnak, a 600 frt-nak a megadását. A nyugdíjszabályzat szerint 35 évre járna a teljes nyugdíj, de csak 34-et szolgált s a hátralevő 1 évet betegsége miatt nem szolgálhatta le. E. K. Tanács kifejezi teljes méltányoló elismerését Pap Mózes tanár iránt a kolozsvári főiskolával és az egyházzal szemben teljesített hosszú és buzgó szolgálataiért. Zsinati Főtanács 51—1891 sz. határozatával Pap Mózes 1891. évi szeptember 1-től tisztességes nyugalomba bocsátja és tekintettel arra, hogy minden munkáját lelkiismeretességgel és pontossággal végezte, a maga részéről is teljes méltányoló elismerésnek adott kifejezést.

(Folyt. köv.)

P. Szentmártoni Kálmán.

Egy valláslélektani probléma.

A vallás a történelem rendjén nagyon sokszor került abba a helyzetbe, hogy a fejlődő tudomány valamelyik ága olyan friss megvilágításba helyezett kérdéseket, hogy ezáltal megingatta úgynevezett hitigazságait. Közismert, hogy először a Geologia, illetve Astronomia rendezte úgy a kérdéseit, hogy a keresztény világteremtés-magyarázat nagyon sokak előtt már nem maradhatott meg a régi formájában. Akik mindenek ellenére ragaszkodtak a régi elképzelésekhez, azok ma is neveltséges alapokra építgetik súlyosértékű vallásos nézeteiket. A második nagyobb rázkódás akkor volt észlelhető, amikor a múlt század közepén megjelent Darwin korszakalkotó munkája, mely egészen új képet kezdett festeni az ember eredetéről. Ennek a biológiai felfedezésnek nagy átalakító hatása volt s bár a kérdéssel kapcsolatban sok nyitott kérdés maradt, ezen fejtegetéseknek alaplényegét csak azok nem veszik figyelembe, akik ma is többre becsülnék egy ötletszerűen felvetett és öröklött dogmát, mint tudományos tényeket. Darwin munkájával azután elindult a múlt század vége felé az a természetfilozófiás folyamat, mely már-már alapjaiban látszott megingatni az ember vallásos nézeteit. A vallás ellen indított eme tudományos hadjárat azonban ösztönszerűen arra indította a vallást becsülő és értékeiben hívő embereket, hogy szintén tudományosan *próbdljanak* közeledni saját kérdéseikhez s mihelyt azonos fegyverrel vették fel a harcot, a küzdelem eredményt hozott, amennyiben megalapozódott sok olyan vallási kérdés, mely éppen azért volt sebezhető sarka a vallásnak, mert soha azelőtt kellőleg megalapozva nem volt. Ugyanaz az idő azonban, mely bizonyos kérdésekben a vallás számára megerősödést és bizonyosságot hozott — új stratégiai vonalat épített azok számára, akik mindenképen tudományosan és nem csupán érzelmi alapon akarták bevenni örökre a vallás büszke várait. Ugyanaz az idő, mely határozott feleleteket kezdett adni a természetfilozófia egyes vádjaira, erőbe

lendítette az új lélektannak azt az ágát, mely különös előszeretettel vonatkoztatta a vallásra felfedezéseinek eredményeit. Nem kívánom részleteiben ismertetni az új lélektan felvetett kérdéseit, csupán utalok arra, hogy az a veszedelem, mely a tudományos módszer ezen pontjáról mutatkozik, egészen újszerű. Mindazok a vallási gondok, melyek eddig tudományos kérdések rendeződése során állottak elő, a vallás külső körülményeire vonatkoztak inkább. Az új lélektan azonban a vallás belső folyamatához nyúlt hozzá s azokat a láthatatlan érzelmi szálakat vette bonckés alá, melyekben áll vagy esik maga a vallás. Kísérletei és vizsgálódásai olyan területekre estek, ahol a vallásnak a lelke lakik, ahol a Szentek szentje van, ahol áhítatos meleg ölelésben, mint egy örök Frigyládban életparancsolatait őrzi az ember. Az eddigi támadások a lakóházra irányultak, vagy legtovább a végtagokra, a testre, ez az új azonban egyenesen a szívnek szegezte ismeretlen fegyvereit. Az új lélektan minden problémáját természetesen nem tudom ez alkalommal felölelni s így csupán egy nagyon lényeges kérdésre szorítkozom, amikor az imádságot az új lélektan szuggesztiós elméletének világánál próbálom tanulmány tárgyává tenni.

E tanulmány rendjén állandóan *suggestioról* fogok beszélni, mert a tudományosnak mondott magyar *Sugallat* még mindig nem szerzett önmagának annyi tudományos patinát, hogy félreértések nélkül használható volna.

Mindenki hallott társas ösztönről s tudja azt is, hogy a közös, gyülekezeti imádkozásnál milyen fontos szerepe van a szuggesztió-nak. Természetesen szembetűnőbb ez a primitív törzseknél. Itt ugyanis a racionális elem nagyon halványan van kifejlődve s itt nagy és vezető személyiségek hathatósan tudják befolyásolni a törzsekben élő embertársaikat. De a személyes hatástól függetlenül, szuggeszáló erővel bírtak a kezdetleges emberre az elképzelt szellemek s mindazon környezetében található valamik, melyeket rendkívüli tulajdonságokkal ruháztak fel.

Az új lélektanban a szuggesztió-nak nagyon előkelő helye van. Történelme van. A múlt század közepéig (1843), amikor James Braid „Neurologia“ című munkáját kiadta, még úgynevezett tudományosan gondolkozók is bizonyos „magnetikus folyadék“-ról beszéltek s fizikai úton próbálták megmagyarázni azt a ható erőt, mely a szuggesztió által keletkezik. A század végén Bernheim „De la Suggestion“ című műve egészen tisztázta ezt a fogalmat. A

Bernheim értelmezése szerint a „suggestio“ az a folyamat, mely által a paciens, vagy médium elméjében olyan állapotot lehet teremteni, melynek következtében az hajlamos lesz gondolkozás nélkül elfogadni bizonyos propozíciókat, eléje tárt gondolatokat. Mc'Dougall röviden határozza meg, amikor a szuggesztiót úgy jellemzi, hogy az „a meggyőződés logikanélküli terméke“. Általában mindenik psychologus megegyezik abban, hogy az egész folyamat irracionális jellegű. Vannak azonban eltérő vélemények arra nézve, hogy mik a szuggerálhatóság igazi okai, illetve tényezői. Mc'Dougall meghatározásával megegyezik Tansley meghatározása, aki azt mondja, hogy a szuggesztió „a racionálistól független előterjesztéseknek az elme által való elfogadása“. Thouless a szuggesztiót „olyan közlési folyamatnak nevezi, mely között gondolatokat megfelelő alap nélkül elfogad és megvalósít“.

Charles a maga „Szuggesztió és Autoszuggesztió“ című munkájában azt mondja a szuggesztióról, hogy az egy ideának tudatalatti megvalósítása. Szerinte a mindenkiben meglevő ideareflexből származó erőnek általunk, vagy más által való működésbe állítása s így minden szuggesztió tulajdonképpen autoszuggesztió. Szuggesztió többféle van. Váltakoznak ezek a mély hipnozistól az élet mindennap előforduló szuggesztiójáig, a hivatásos psychoterapeuták működéseiktől a kereskedelmi lélektannak megfelelő szuggesztióig. Minden szuggesztió azonban közös vonása a dolgok kritikanélkül való elfogadása.

Mielőtt tovább mennénk, tisztáznunk kell azt, hogy mi a szuggesztió alaptermészete? Ehez azonban az szükséges, hogy az előrebocsátott meghatározások alapján megvizsgáljuk a szuggesztió egészét. Bár nem fogadhatjuk el Freudnak azon megjegyzését, hogy a szuggesztió a fajnak bizonyos olyan érzelmi magatartása, mely az első törzsvezérrel kapcsolatos visszafojtott libidó rögzítéséből származott, el kell ismerjünk, hogy van köze az ember társas viszonyához. Mc'Dougall megegyezik ezzel a nézettel azzal a különbséggel, hogy a társas ösztön mellé, mint a folyamat ható tényezőjét az engedelmesség ösztönét is oda veszi. Mindezek alapján Rivers azt mondja, hogy a szuggesztió a tudatalatti mechanizmusának a neve s azt műveli, hogy a társas ösztön segítségével az elme a társadalom egy vagy több tagjában közös gondolatot és felfogást teremt úgy, hogy teljes összhangban halad a cél felé.

Mindezekből megállapítható, hogy a szuggesztió egyetemes va-

lami, de nehezen megmagyarázható. Mindazonáltal ez alkalommal a szuggesztiót meghatározva azt mondjuk, hogy a szuggesztió „egy olyan folyamat, mely által az elme elfogadni kényszerül bizonyos előterjesztéseket, vagy cselekednie kell egy indításra, mely vagy melyek kellőképpen nincsenek megindokolva“.

A mindennapi ember rendes, köznapi élete kellő példával szolgálhat a szuggesztiót illetőleg, de például szolgálhatnak azok a nem mindig közönséges esetek is, melyeket az új lélektan embe-
rei írásban előnkbe tárnak. Most azonban először nézzük meg, milyen általános jelentősége van a szuggesztióknak az imára nézve. Ismeretes előttünk a szuggesztióknak a vallás történetében jelentkező hatása, de ezenkívül a vallásos kötelek kiépítése s az egyes kultuszok hatásossá tételében megjátszott szerepe is. A nyilvános Istentiszteleten az imádkozó befogadó képességét nagyban és hathatósan előmozdítja. A közösségi ösztön hatalmas erővel működik minden egyes emberben, amikor az tudatára ébred annak, hogy akár vallási, akár politikai vonatkozásban egy a tagok közül. A vallásos, vagy más szertartásban magában rejlik a titka ennek a szuggesztilitásnak. A vad ember számára a dob különös pergése és arra következő ritmikus tánc, a személyes dekorációk és a varázslók mormolása, a civilizált emberek számára a sejtelmes vallásos világlátás, az ősi vallásos énekek tónusa, a ceremónia-vezető megkülönböztetett öltözete, a közösen hallgatott, vagy mondott imák jelentik azt a nagy lélektani környezetet, mely az imádkozó szuggesztilitását növeli s arra bírja az egyént, hogy a szertartással kapcsolatos gondolatot elfogadja.

Tanulmányunk szempontjából azonban a szuggesztió, mint az ima aktusával kapcsolatos valami érdekel. Miben áll az imádkozás? A vallásos ember úgy tekinti azt, mint valóságos viszonyt és kapcsolatot az objektive létező istenséggel. Ebben a viszonyban az ember nemcsak kérésekkel ostromolja az Istent, hanem jogot formál arra, hogy Tőle megnyilatkozás és közlés érkezzék.

Minden imának elkerülhetetlen előfeltétele elsősorban a felsőbbség elismerése. Az Istennek megvan a hatalma megadni mindent, amire szükségünk van, ha alázatosan, engedelmeskedve fogadjuk adományát. Minden ismert bűnünket meg kell bánni, minden Istennel kapcsolatos kételyeinket el kell hallgattatnunk és minden hozzá nem illő gondolatot meg kell semmisítenünk. A nagyság és felsőbbség elismerése minden valóságos imában benne

van. Az ember alantasához, vagy vele egyenrangúhoz nem imádkozik. Ahol ez az eset áll fenn az antropologia megállapítása szerint ott varázslással állunk szemben. Az imádságos magatartás mindig feltételez valami prestíget az imádás tárgyával kapcsolatban.

Az ima második felfedezhető jellemvonása, ha azt lélektani elemzésnek vetjük alá — elismerése annak, hogy az imádat és tisztelet tárgyát bizonyos titokzatosság veszi körül. Az ember nem tudja, hogy reá nézve mi a legjobb. Az Isten céljai kifürkészhetetlenek s titokba vannak búrkolva. Milyen keveset tud az ember a jövőről. Milyen bizonytalan élete és annak egész tartalma felől. A kezdetleges ember semmit sem ismer a magánál nagyobb hatalom, vagy hatalmak természetét illetőleg . . . számára az titokzatos — egyszer barátságos, máskor ellenséges. Az imáját a mindenek „Mögötti“-hez a „Borzasztóhoz“ intézi, amelyről, vagy amelyekről nagyon keveset tud, de melynek jelenlétéről határozott tudomása van. Mihelyt az élet alakulása időt enged az embernek a gondolkodásra, a filozofálásra, vallásos tapasztalatait rendezni kezdi, rendszerbe foglalja s előáll a theológiája, mely rendszeren olyan színvonalú, mint amilyen korban jelentkezett. A fejlődése minden fokán azonban tisztán állott az ember előtt, hogy Istennel kapcsolatban nagyon elhatárolt módon, nagyon kötött lehetőségek szerint tud és ismer valamit s ez az égető tudat imáit epedővé tette. „Több világosságot“ sóhajtotta a haldokló Goethe s ez a sóhaj ott reszket minden imádkozó ember lelkében.

Az ima harmadik megkülömböztetett vonása a suggeszió szempontjából a hit és bizalom, az a lelki magatartás, mely abban nyilvánul meg, hogy a láthatatlant olyan értékkel ruházza fel, mely érték nélkül az erkölcsi összhang és egyensúly a hívő számára elvész. Az Igazság, Szépség és Jóság, mint örök értékek kapcsolatba vannak hozva Istennel. Az ilyen felfogásra alapítja az Isten barátságának és megközelíthetésének az ügyét s ezáltal reméli, hogy szellemi és anyagi javakat szerezhet. Természetesen az imádkozás spontán valami és az ember veleszületett hajlamának megfelelően nyilatkozik meg. A fenti rendszeres módon csak olyankor gondolkozik az ember, amikor filozofál, az imádkozás alkalmával ezt nem teszi. Az Isten legfőbb jóságában és barátságában vetett hit olyan légkört teremt az imádkozóban, melynek alapján olyan viszony keletkezik Isten és ember között, hogy utóbbi feltételezheti, hogy Isten közeledését elfogadja és kedvezően ítéli meg. Ez a

gondolat az imát a fejlődés minden stádiumában jellemzi, de különösen jellemzi a misztikusok imáit.

Az ima egy másik lélektani érdekű tényezője a gyakoriság, mely által az ima közösségi gyakorlattá lesz. Általában a vallásos ember szeret társulni olyan emberekkel, akik vele rokonérzelműek. Amint már jeleztük a primitív ember vallása túlnyomóan törzsi, közösségi s csak a fejlődés azon a pontján, amikor az egyetemes vallások kialakulnak, lehet észrevenni az individuális vonás megjelenését. Természetesen azonban az individualitás megjelenése nem jelenti a társadalmi vallásos intézmények eltűnését. A fordított eset áll. A modern hívő — kevés kivétellel — individuális viszonyt élvez Istennel kapcsolatban, de nagyon jól kivehető, hogy a hasonló áhítatú lelkek társaságában mindig inspiráló erőt vesz. Ha az ember egyáltalán várhat indításokat az erő, bátorság, a lelki megerősödést illetően, akkor ezt természetesen a közösségben nagyobb lehetőséggel remélheti.

Megállapítható, hogy sajátos úgynevezett külön vallásos ösztön nincs. Ebben úgy a vallásos, mint a nem vallásos pszichológusok egyetértenek, de egyvéleményen vannak abban a tekintetben is, hogy minden kardinális ösztönnek köze van a valláshoz, hogy a vallás lényegében ösztönös. E megállapítás csak azoknak lehet feltűnő s csak azoknak tűnhet úgy, mintha ez alacsonyabb értékűvé tenné a vallást, akik az emberre is alkalmazott evolucionáris elméletet semmibe veszik. Ez elméletnek világánál s a lélektan bizonyossága szerint az imádság, illetve vallás gyökereiben ösztönös. Az imádság az evolúció minden pontján spontán reakció a Világegyetemmel szemben, mely reakció annyira veleszületett az emberrel, mint más hajlamai és cselekvései. Olyan belülről gyökerezik, mint pl. a harci ösztöne, menekülés és táplálkozási ösztöne.

Miután az imával kapcsolatban megállapítottuk a fenti öt különböző jellegzetes tényezőt, mely közrejátszik az ima aktusában, feladatunk további megoldhatásához szükségünk van arra, hogy tisztázzuk mi a suggestibilitás és mik a feltételei, milyen tényezők erősítik az állapotot? Ferenczi szerint a suggestibilitás nem egyéb „mint a gyermek tudatalattijából fennmaradt azon készség, hogy azokban, akiket szeret, bármikor higgyen és azoknak kételkedés nélkül engedelmeskedjen.“ Azonban a suggerálhatóság ereje sokkal valószínűbben faji eredetű. Mindenek előtt le kell

szögeztünk, hogy a szuggerálhatóság nem szükségszerűen abnormis jellegű. Ez inkább egyetemes és normális állapot, mely abnormissá a végtetekben válik (holtfáradság, hipnozis, hisztéria és őrültség) Janeth azon nézetével szemben, hogy minden hipnotizálható személy hisztérikus, áll az a tény, mely szerint hozzáértő psychologosok az alkalmazott esetek 90%-ban sikerrel hipnotizáltak s ebből a nagy százalékból kevés esik azokra, akik valóban hisztérikusok voltak. A suggesztibilitás, melynek a hipnozis egy túlhajtott formája, nem beteges szimptoma és nem csak hisztérikus személyekkel kapcsolatban érvényesíthető. McDougall szerint (Social Psychology 98) négy tényező játszik közre abban, hogy a szuggerálhatóság erősödjék:

1. Az én abnormis állapotai, melyek a rendes alvás, fáradtság, hipnotikus állapot, hisztéria.

2. A meggyőződés, vagy tudás hiánya azzal a tárggyal és gondolatkörrrel kapcsolatban, mellyel a szuggerálás történik (különösen hajlamos az az egyén, akinek meglevő tudása rendszertelen,

3. A szuggerálás forrásának ható ereje és intenzitása, lendülete.

4. A szuggerált alany veleszületett lelkidiszpozíciójának sajátosságai. Később (az Enc. Brit. ugyancsak ő) az úgynevezett tömeg szuggesztiót is ilyennek látja (ez volna az ötödik). Ebben a sikerültnek mondható négyes felosztásban az imaállapotok különböző fázisaira lehet ismerni.

A szuggerálhatóság elsősorban az abnormis állapotokban erős. A vallásra vonatkoztatva ez azt jelentené, hogy a szélsőséges misztikusok lelkiállapotában áll elő ilyen helyzet, vagy a vallásos hisztériák esetében, melyek különösen vallásos megújulások idején (egyéni, vagy társas) szokott jellemző módon jelentkezni. Nem azt jelenti ez természetesen, hogy minden misztikus állapot szélsőséges. Van misztika, mely egészséges, mély lelkiállapotot jelent s bár az emberek nagy többsége — a fogalomkör tágitása nélkül — nem nevezhető misztikusnak, mégis a misztikus állapot az, melyben az ima problémájának alapvető kérdései eldőlnék. Ha valahol, akkor itt, ebben az elmélyedésben lehet megtalálni az igazi Isten-ember viszony szoros kiépülését. Ha lélektanilag itt nem fedezzük fel az ima megalapozását és hitelét — akkor sehol. Ha ezen mély tapasztalatok legalján azonban a történelem minden misztikusánál felfedezhető egy valóságos létező, objective létező

Valami, mellyel érintkezése volt az imádkozónak, akkor azt nem tudja senki megcáfolni. A szuggerálhatóság második tényezőjeként emlegettük a szuggerált tárgy, vagy gondolattal kapcsolatos bizonytalanságot, vagy éppen tudatlanságot. Hogy az ima lelkiállapota hajlamos szuggerálásra, kitűnt onnan, hogy az imádás tárgyát titokzatosnak neveztük, olyannak, melyről bizonytalanul tud a hívő, valóságát és teljes bizonyosságát homály fedi. A szuggerálhatóság harmadik vonása az úgynevezett prestige. Ahoz, hogy a szuggerálhatóságom növekedjék, erősödjék, szükséges az, hogy a szuggeráló forrás bizonyos tekintéllyel rendelkezék. Ezenfelül azonban szükséges az is, hogy olyan jellem legyen a prestige, mely bizonyos mértékben szimpátikus az alany előtt. A pusztá tekintély, vagy prestige bizonyos bizalom és ragaszkodás vonása nélkül, bizonyos halvány szeretetreméltóság nélkül még nem elég. Antropológiai és általános lélektani tanulmányok azt mutatják, hogy az ébredő lélekben vallásos vonzódás mindaddig nem születik, míg ez a lélek a nagy Valamivel kapcsolatban nem fedezi fel azt az isteni vonást, mely vonzalmat ébreszt benne iránta.

A negyedik vonatkozásban „az alany veleszületett diszpozícióját“ illetően már láttuk, hogy az ima mennyire ösztönös valami. W. James mondja egyik munkájában, „hogy ebben a tudományosan felvilágosodott világban nagyon sokat hallunk az ima kétes értékéről s nagyon sok formában próbálják megindokolni, hogy miért ne imádkozunk, mások pedig érvelnek azzal, hogy miért kellene imádkozni. Az egyetlen ok, amiért imádkozunk az, hogy nem tehetünk másképp.“ Az ima egyetemessége, melyről már szóltunk, világosan utal az ima ösztönös voltára. A Buddhizmus logikátlansága éppen abban van, hogy nincs Istene s mégis imádkozik. A kínaiaknak Konfucius nem adott Istent s Ői kezdték imádni.

Végeredményben tehát azt látjuk, hogy az ima lélektani előfeltételei ugyanazon elemek, melyek az eredményes heteroszuggerációt is elősegítik. Vagyis az ember lelke az ima hangulatában egészen készen áll, teljesen meg van művelve, fel van szántva, kész befogadni mindazt, amit a rajta kívül álló erő, tehát heteroerő belesuggerál. Akár a teljesen kezdeti fokon, akár a legmélyebb misztikusoknál, az ima lélektani elemzése azt mutatja, hogy az sajátosan külső hatás következménye. Lélektani szempontból és alapon ennél többet mondani nem lehet. Mindenesetre fontos, hogy

megállapíthatjuk a tényt, miszerint ugyanazok a lelkiállapotok szükségesek az imához, mint a heteroszugesztióhoz általában.

A heteroszugesztió esetében a szuggerált idea, vagy gondolat egy külső forrásból származik. Az autoszugesztió esetében a forrás és maga a szuggerált alany egybeesik, tehát önmagában termeli a gondolatot, melyet szuggerál.

A Nancy-iskola psychologusai, köztük különösen Coue, aki mindig csak inkább gyakorlati munkát végzett s alkalmazta elméleteit, nagyon részletesen foglalkoztak az autoszugesztióban rejlő erővel, mellyel betegeket tudtak gyógyítani. Eszerint az iskola szerint minden szugesztió alapja az autoszugesztió. A heteroszugesztióval szerintük csak annyira lehet menni a gyógymódot illetőleg, hogy előkészíti a lelket a további művelésre. A szugesztió folyamatában — mondja Baudoin, aki Ceue gyakorlati munkáját megírta — a lényeges az, hogy a gondolat kitermelődjék és nem a mástól való elfogadás. Ez a gondolatelőteremtés bizonyos tudatalatti erők hatása következtében történik és éppen az a jelentősége, hogy a folyamat az alany tudta nélkül megy végbe. A heteroszugesztió tehát csak arra való, hogy létrejöjjön a gondolat, mely gondolattal azután az autoszugesztió megindulhat. Hogy mennyire éppen ellenkező a helyzet, azt a továbbiakban látni fogjuk.

Dr. Fikker János.

(Folytatása következik.)

Szentiványi
Dr. Szent-Iványi József
1878—1939.

1939 augusztus 1 ismét egy szomorú dátum sokszorosán megtépászott egyházunk történetében. Ezen a napon fejezte be földi pályafutását Dr. Szent-Iványi József egyházunk tb. főgondnoka és farnosi birtokos 61 éves korában. Mindig megilletődve állunk meg a ravatalnál, melyen az élet harcában elesett embertársunk pihen. De sokszoros a bánatunk, ha a nemzet és egyház oszlopos tagjait kell temetnünk, akik, mint izmos tölgy az erdő fái közül, ugy emelkedtek ki kortársaik közül viharokat állva, villámokat felfogva, akiket Isten a helyes ítélet lelkével áldott meg, hogy legyenek vezetők az élet sivár pusztaságain bolyongó népek előtt. Ilyen nagyrahatott vezéregyéniség volt Dr. Szent-Iványi József, akinek családi tradíciói, anyagi függetlensége, lelki adottságai, szellemi képességei és sokoldalú képzettsége egyaránt jó ajánló levélül szolgáltak arra, hogy világitó szövétnek legyen. És az is volt. Az volt a *nép* között, ahol élt és az *egyházban*, amelynek tagja volt.

Aki látta azt a lesújtó bánatot és külsőleg is megnyilatkozott gyász, amellyel Kalotaszeg népe osztály- és felekezeti különbség nélkül a nagy halott ravatala körül felsorakozott: annak éreznie és látnia kellett, hogy ez a nép nem csupán sorstársát, hanem önként elismert vezérét, bölcs tanácsadóját siratja benne. Mint földbirtokos a saját munkája után az anyaföld kebeléről közvetlenül kapta a mindennapi kenyeret. Ez szerelmessévé tette a földnek, amelyből, ha több is jutott neki osztályrészébe, mint a szomszédainak, de ez nem vont észrevehető határvonalat közöttük. Együtt élt a földön népével, ahol gazdasági tanácsaival és példaadással vezette és irányította. Ezen túl és ezenkívül mint jó magyar ember velük együtt érzett, ha szükség volt érdekeiket védte s szellemi színvonalukat emelni igyekezett. Méltán mondhatta koporsójánál egyik küzdőtársa: „Kalotaszeg népének kegyeletes fájdalma zokog fel és szálldos itt a Szent-Iványi József koporsójánál“.

Nem kisebb volt unitárius vallása és egyháza iránt való hűsége és szeretete. Bár életviszonyai folytán az egyházi élet

külső keretein kívül esett, de annál szorosabb lelkikapcsolat fűzte hozzá. Hitsorsosaitól távol élve is, hite és vallásos buzgósa lánkkal lobogott. Ez a lángoló és áldozni tudó vallásos buzgóság szülte azt, hogy egyházi életünkben a legelőkelőbb tisztségeket vállalta és töltötte be. Előbb, mint a kolozs-dobokai egyházkör és a kolozsvári kollégium feügyelő gondnoka, azután 13 éven keresztül, mint főgondnok szolgálta egyházát becsülettel és odaadó hűséggel. Amikor innen visszavonult, akkor az egyház hálája jeléül a tiszteletbeli főgondnoki címmel tüntette ki. Ez a legnagyobb kitüntetés, amit egy szerény egyház adhat kimagasló munkásainak.

Bármilyen nagy a társadalom és az egyház vesztesége el-távozásával, de mégis legnagyobb családjának gyásza és fájdalma. Hűséges felesége és egyetlen fia méltán mondhatják el a kesergő prófétával: „Leesett a mi fejünknek koronája“. Itt valóban pótolhatatlan ürt hagyott maga után. Azonban a veszteség fájdalmában is enyhületül szolgál az a tudat, hogy hosszas és kínos szenvedései után a meggyötört test nyugalmat talál abban a földben, amelyet annyira szeretett; a hivatását betöltött lélek pedig ama jobb hazában elveszi jutalmát a mennyei Atyától, akihez hű volt mindhalálig. A földön emléke áldott s neve a tör-ténelemé.

Vári Albert.

Ütő Béla.

1867—1939.

Egy szerény s nem nagyigényű lelkészünk hagyta itt e földi világot augusztus 13-án. De a külsőleg szerény és igénytelen lelki-pásztori pálya nyomában komoly és lelkiismeretes munka áldásai termettek, jeléül annak, hogy Ütő Béla nem a látszatnak és nem a látszatért dolgozott, hanem szívvvel, lélekkel hivatásának élt. Egy évi bözödkörispataki lelkészkedés után, 1889-ben Alsórákos papja lett, hol 43 éven keresztül szolgált, amikor nyugalomba vonult. Lelkipásztori működését mindig hiveinek szeretete és bizalma kísérte, mert érezték, hogy nekik és érettük dolgozik. Különösen szép imádságai, melyek közül több napvilágot is látott, emelték sokak lelkét az élő Istenhez. A felsőfehéri egyházkörnek két cikluson át esperese volt. Kiváló tevékenységet fejtett ki a szövetkezeti eszme terjesztése körül s azt egyházközségében meg is valósi-totta. Szép családja mellett az egyház is kegyelettel őrzi emlékét.

V. A.

IRODALOM.

„Unitárius Jövendő.“ Ezen a címen új lap indult meg Kovács Lajos brassói lelkész szerkesztésében. Az új lap, „egyház-társadalmi, hitéleti és missziói célokat“ kíván szolgálni. Olyan három területe ez egyházi életünknek, amelyen soha sem tehetünk eleget. Itt minden új munkást szeretettel és érdeklődéssel köszönünk. Amellett „kritikai alapon“ áll az új lap s ezen kíván dolgozni. Módjával erre is szükség van. A tárgyi alapon álló kritika, ha a helyi szempontokon felül egyetemes magaslatokra emelkedik, tisztítja az eszméket s javára szolgál ez intézményeknek. Az „egyház-nak és az unitarizmusnak“ kíván szolgáltatásokat tenni. Csak ez lehet mindnyájunknak közös célunk. Eme nemes célkitűzéseivel üdvözljük egyházi irodalmunknak ezt az új hajtását abban a reményben, hogy munkásságával hozzájárul a szebb és jobb unitárius jövendő kialakításához. Előfizetési ára évi 100 lej. Magyarországon 4 pengő. Alapítói díj legkevesebb 1500 lej, aminek ellenében ingyen küldik a lapot, s mind a közlemények, mind a pénzküldemények Kovács Lajos brassói lelkész címére küldendők: Str. Babeş No. 1.

Dr. Kiss Elek: „A héber nemzeti élet az Ószövetség szerint“. 8° 61 old. Kolozsvár 1939. Az I. gimn. oszt. számára írott tankönyv, melyben az Ószövetség ismertetésével kapcsolatban a héber nemzeti életről kap tájékozódást a tanuló. Két főrésze oszlik u. m.: I. Mondaszertü elbeszélések és II. Történeli kor. Az író törekvése az, hogy az Ószövetség elbeszéléseit a mai idők viszonyaival hozza kapcsolatba. A próféták részesülnek érdemük szerinti méltatásban, ami viszont az I. gimn. oszt. anyagát kissé megnehezíti. Reméljük azonban, hogy gimn. hitoktatásunk ezzel a megfelelő alapot megkapja. Ára 20 lej.

Benczédi Pál: „Erkölcstan unitárius nézőpontból“. A középiskolák VII. osztálya számára írott tankönyv 8° 88 old. Cluj,

1939. Régen érzett hiányt pótol, melyben az erkölcsi élet főbb kérdéseire kapnak a tanulók rövid feleletet. Részletes bevezetés után tárgyalja I. az egyéni, II. a társadalmi erkölcsöt. Nem marad a puszta elmélet terén, hanem találó történelmi és gyakorlati példákkal világosítja meg fejtegetéseit. Ára 20 lej.

Az Unitárius Egyház Teol. Akadémiájának Értesítője az 1938—39. isk. évről. Szerkesztette Dr. Kiss Elek, dékán. Az értesítő Dr. Kiss Elek dékánnak két értekezését közli. Az első „A mi mai feladatainkról“ címet viseli, amelyet a tanév megnyitásakor olvasott fel. A másik: „A Biblia értéke ma“, melyet a Dávid Ferenc Egyletben olvasott fel s így nem tartozik szervesen a hivatalos teol. értesítőhöz. Különben az értesítő a rendes keretben hűen számol be a tanév történetéről, az előadott tárgyakról, a tanárok irodalmi és társadalmi működéséről, a hallgatók számáról, előmeneteléről és segítőzéséről, az önképzőkör működéséről és a jövő évi tudnivalókról.

Dr. Gál Kelemen: Benczédi Gergely, születésének százéves fordulójára. Cluj—Kolozsvár, 1939. 40 l. Keresztény Magvető füzetei 28. Dr. Gál Kelemen az unitárius egyháztörténelemnek kitűnő munkása vázolja e munkában Benczédi Gergelyt, mint a kötelességtudó tanárt, a szigorú, de nagyon gondos igazgatót, a tisztakezü pénztárnokot s a szorgalmas egyháztörténelmi munkást s közben érdekes, korrajzra vonatkozó adatokat közöl. Mi Benczédiben mindig az igazi puritán embernek típusát őriztük meg s úgy találjuk, hogy jellemének alapvonása nem a tanárban, vagy igazgatóban, hanem a pénztárnokban tükröződik vissza leg-hívebben. Benczédi azt állapította meg apósáról, Mikó Lőrinczről, hogy: „Ilyen pénztárnoka aligha lesz az unitárius statusnak közelebről“, de Benczédi pénztárnokságával saját állítását meg-megcáfolta. Benczédi Gergely erős erkölcsi egyéniségének mindnyájunk felé szól az az intelme, hogy gimnáziumainkat csak önbizalommal és áldozattal lehet megmenteni, fenntartani s ha ezek meglesznek: „ha százszor letiporják is, mindannyiszor fel-emelkedik.“ A megemlékezésből a Schroth-kúra emlegetése elmaradhatott volna, mert az Benczédinek sem életére, sem alkotásaira nem volt különösebb jelentőséggel. Melegen ajánljuk az értékes füzetet elolvasásra.

Lakatos István: A román népdal és irodalma. Budapest, 1939. 15 l. Apolló-könyvtár 10. Lakatos István, zeneirodal-

munknak ez a kiváló művelője fenti címen érdekes áttekintést ad a román népdalról, amit a keleti népi dallamok közé sorol. A román népdal különböző formái: a *doinák*, a *hóra* és a *kolindák*, ó-szláv, török és nyugati hatás alatt jöttek létre. A magyar zeneírók közül először *Liszt Ferenc* használta fel a román népdalokat, majd *Kodály Zoltán* foglalkozott behatóan a román népzenevel, de különösen *Bartók Béla* szerzett nagy érdemeket a román népi dallamok gyűjtésével. *Bartók* a Román Zeneszerzők Egyletének is tagja. A román népi zenét a román nemzeti nevelés vezetősége is rendkívüli nagyra értékeli és a román kiseddóvódák, elemi iskolák és középiskolák zenetanításának az alapja a népdal. Ennek nagy nevelői értéke abban van, hogy amíg egyfelől ezek segítségével tanulják meg a zeneművészet elemeit, másfelől nagyban elősegítik a nemzeti érzés ébrentartását, mert olyan nemzedék kerül ki az iskolából, akik becsülik és nem únják a népdalt.

Vári Albert: Istenországa felé. Értekezések, előadások. Kolozsvár, „Pallas“, 1939. 100 old. Mint a „Keresztény Magvető füzetei“ sorozatnak 21. sz. jelent meg. A benne foglalt különböző tárgyú, de ugyanazon célt szolgáló hitelesítő dolgozatok, egyleti felolvasásokra kiválóan alkalmasok. Ára 30 lej. Kapható a szerzőnél vagy az Unitárius Iratterjesztőnél: Cluj, Str. Marechal Foch 12. sz.

Ferencz József: Az ökuménikus mozgalmak. Kolozsvár. „Pallas“ 1939, 20 old. A „Keresztény Magvető füzetei“ 30. számaként jelent meg, amely élénk előadásban öleli fel azokat a világmozgalmakat, amelyek a kereszténység különböző irányait kapcsolatba hozni vannak hivatva. Olvasása kimerítő tájékozást nyújt a kérdésről s ezért ajánljuk olvasóinknak. Kapható a szerzőnél: Budapest, Högyes E. u. 3. sz.

KÜLÖNFÉLÉK

Tanévnyitás teológiánkon. A Teológiai Akadémia 1939—40 tanévét 1939. október 1-én ünnepélyes keretek között nyitotta meg. Az ifjuság éneke után imádságot mondott Vári Albert. „Az ember hivatása” címen felolvasást tartott Dr. Fikker János. A Tanévet megnyitotta Dr. Kiss Elek dékán. Dr. Varga Béla püspök a lelkeszi hivatást méltató beszédet intézett az ifjusághoz. A gyülekezet éneke zárta be az ünnepélyt. Az 1939—40 tanévre beiratkozott az I-ső évfolyamra 5, a II-ikra 5, a III-ikra 5, a IV-ikre 5, az V-ikre 5 rendes hallgató.

Beiratkozás középiskoláinkba. A kolozsvári főgimnáziumba az 1939—40. tanévre beiratkozott: 207 növendék, akik közül unitárius 132, ref. 39, r. kath. 32, ág. ev. 3, baptista 1. A sz.-kereszturiba 151 növendék, akik közül unitárius 88, ref. 41, r. kat. 20 és ág. ev. 2.

Brassai néhány levele. A „Pásztortűz” 1939. évi 7—8 számában Finta Zoltán Brassainak ujabban felfedezett néhány érdekes levelét közli. A leveleket Erkel Rózához a nagy zeneszerző testvérének fiatal, serdülő leányához írta, a 60—70 év mesgyéit taposó tudós Békésgyulára. Jelenleg az Erkel Ferenc unokája: Erkel Sarolta, özv. Henszelmann Gyuláné birtokában vannak Marosvásárhelyen. A levelek élénk világot vetnek Brassai magánéletére és lelki világára. Megható, hogy a tudományok csúcspontján járó tudós, miképpen tud leszállani és beleilleszkedni a 10—18 éves kisleány lelki világába s minő ajándékokkal és tanácsokkal kedveskedik neki. „A nő széplélek két legfőbb kelléke és szép vonása a vallásosság és jó izlés” — ezt írja 1863. augusztus 29-én kelt első levelében. Az utolsó levél 1870. febr. 28-án kelt. Összesen nyolc van közölve, de mindegyik a Brassai lelki világának egy-egy megható vonását tükrözi vissza.

Vádak az unitáriusok ellen. Csak most jutott el hozzánk

a Magyarországon megjelenő „Református Élet“ c. lap mult évi 29. száma, amely az ottani unitáriusokat ki akarja közösiteni mind a protestantizmus, mind a kereszténység szellemi közösségéből, sőt még jó magyarságukat is kétségbe vonja. Miért? Talán vétettek a protestántizmus vagy a kereszténység valamely alapelve ellen? Nem! Vétük csupán annyi, hogy a protestántizmus által általában tiszteletben tartott s az ország törvényei által is biztosított vallásszabadság alapján Kocsordon felvettek az unitárius egyházba a ref. egyházból kitért 185 hívőt, ami által megmentették őket a felekezeti különbség örvényéből. És ez volna a kereszténység, a protestántizmus és a magyarság ellen elkövetett az a nagy bűn, ami által a mi kevés számu testvéreink méltatlanok lettek volna arra, hogy ezek lelki családjának a tagjai maradjanak? Mi sokkal magasabb nézőpontból szeretnők látni a kereszténységet és a protestántizmust.

Dr. Jacks L. P. Az angol unitárius szellemi élet legkiemelkedőbb alakja, Dr. Jacks julius 29-én ünnepelte aranylakodalmát boldog családi körben. Az elmúlt 50 esztendő egy eseményekben eredményekben, sikerekben gazdag pályafutást jelöl. Hirnevét 27 megjelent művével szerezte, amelyek közt a bölcsellettől a regényig minden képviselve van. Első munkája a „Mad Shephends“ 1909-ben jelent meg, a legújabb „The Lost Legend of Smokeover“ most hagyta el a nyomdát. Egy hármas sorozata: „Religions Perplexities“, „A Living Universe“ és „The Challenge of Life“ több mint 50—50 ezer példányban fogyott el, de még ezt a számot is felülmulta az Essex Halli előadásának „The Lost Radiance of the Christian Religion“ amerikai kiadása. Amerikával az 1886-ban a Harvard egyetemi tanulmányai után szoros összeköttetést tartott fenn. Gyakran áthajózott a tengeren. 1932-ben kilenc hónapot töltött ott előadásokat tartva 48 államából 42-ben. Tapasztalatait feljegyezve „My American Friends“ című könyvében adta ki. Az ötven esztendő egy eredményes lelkeszi pályát is magába foglal. 1888 - 1894-ig liverpooli, 1894—1903-ig birminghami lelkeszi, 1903 - 1931-ig az oxfordi Manchester College tanára, 1915—1931-ig igazgatója, 1902-től — alapításától kezdve — a magas színvonalu Hibbert Journal szerkesztője. Nagyvonalu munkásságáért az angliai skóciai, kanadai és egyesült államokbeli egyetemek kitüntetésekkel halmozták el. A nevelés iránt mindig érdeklődött. Ezméit a „The Education of the Whole Man“. (Az egész ember nevelése)

cimű könyvében mondja el. Hisz a testi és szellemi nevelés szükségességében és meg van győződve, hogy a kedvesség, kiegyensúlyozottság, az öntudatosság, amelyek a test szellemi ellenőrzéséből származnak, jelentős befolyással vannak az értelem jellemre. Nemzetközi kérdésekkel is szeret foglalkozni. Ezirányú gondolatait „Cooperation or Coercion” c. könyvében tette közzé.

E. A.

Az angliai keresztény gyülekezetek munkáját a háborúval beállott változások nagymértékben érintették. Az általános elsőtétítés következtében az estéli istentiszteleteket a délutáni órákra kellett áttenniök. Ennek következtében a felnőttek számára tartandó szokott délutáni vasárnapi iskolát meg kellett szüntetni, ami igen nagy veszteség, mert az előadások és az azt követő megbeszélés az egyházak munkakörének egyik legértékesebb része. De talán ennél még sulyosabban érinti a hadi szempontból veszélyes zónákba tartózkodó gyülekezeteket a gyerekek és sok nő kitelepítése távoli vidékekre. Némely gyülekezetnek sikerült gyerekeit tanítóival együtt egy helyre telepíteni, azonban a legtöbb gyülekezet gyerekei szétszóródtak. A lelkészek most levelezéssel és időnkénti látogatással igyekeznek a kapcsolatot fenntartani a gyerekekkel. Ez a veszély a kisebb egyházakat érinti a legsúlyosabban, amelyeknek minden helyiségben nincsenek gyülekezeteik.

B. Gy.

Gyászhirek. *Benczédi Ferencné* sz. *Gyarmathy Rozália* július 30-án, Gagyban jobb létre szenderült. Világító és melegítő napsugár volt kis családjában, hol mint őrtálló angyal évenként keresztül gondos szeretettel ápolta beteg férjét addig, amíg visszanyerte egészségét, élet- és munkakedvét. Amikor pedig a remény és boldogság beköltözött a lelkészi otthonba, akkor ő eltávozott, fájdalmat és keserűséget hagyva maga után. Isten nyugtassa és jutalmazza meg hűségéért. — *Özv. Tarcsafalvi Albertné* sz. *Imecs Zsuzsánna* élete 75-ik, özvegysege 21 ik évében, aug. 11-én Vargyason meghalt. Néhai boldog emlékü, jeles költőnkel együtt az ő neve is be van írva egyházunk történelébe. Mint édesanyának emlékéért hálás kegyelettel őrzik gyermekei. — *Raffaj Károly* elhunyt Miskolcon. Egy szép remények között elindult, de korán derékbe tört életpálya ért révpartra. Nyugalma legyen csendes.

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.

Elszámolás.

A Keresztény Magvetőre az utolsó nyugtázás óta a következő befizetések történtek:

Raffaj András 300, Dr. Gál Miklós 200, Dr. Jancsó Ödönné 100, Dr. Fazakas János 100, Németh István 100, Velits Károlyné 200, Dr. Abrudbányay Géza 200, Dr. Mikó Lőrinc 100, Kisgyörgy Imre 100, Dr. Fikker János 100, Németh István 100, Kisgyörgy Imre 100 lej.

Ezenkívül többen fizettek, akik a lelkeszi elszámolásnál már értesítve vannak a befizetésekről.

Cluj-Kolozsvár, 1939 október hó 24-én.

Hadházy Sándor,
pénztárnok.

Unitárius egyházi művek.

Imák és imakönyvek:

- Dr. Boros György: Szívemet Hozzád emelem, (kötés szerint különböző ár). Szentábrahám-Csifó: Ima könyv, 60 Leutól felfelé.
Vári Albert: Imádságos könyv, 1925, 16 rét, 224 oldal 45.—, 60.—, 85.—, 150.—, 200.—

Beszédek:

- Bölny Vilmos: Profétáljatok... 100—
Channing E. Vilmos: A tökéletes élet. (Fordították az unitárius tanárok) Cluj, 1881. 8 r. 176 old... 25—
Csifó Salamon: Szolgálat az Úr előtt. Szent-Iványi Sándor: Jézus emberarca. 1929. 16 r., 147 old... 50—
Többen: Pályadíjjal jutalmazott unitárius egyházi beszédek, (kiadta: Gáfi Lőrinc) Cluj, 1916 8 r., 118 old. köve 100—
Vári Albert: Keressétek először Istennek országát. Odorheiu, 1927. 8 r., 142 old... 60—
Weress B.: Ime az ember. 90—
Kovács Lajos: Ébresztgetés 100—
" " A mi tisztünk igazsága 2—

Ágendák:

- Útó Lajos: Bölcső mellett (keresztelési beszédek)... 50—
— Megnyilatkozásunk helye, (urvacsorai beszédek) 50—
— Myrtusok között, (esketési beszédek). Cristur, 1927. 8 r., 74 old. 50—

Theológia, filozófia és neveléstudomány.

- Benczédi Pál: A vallás-tanítás története. Cluj, 1915. 8 r., 74 old. 30—
— Az unitárus hitelvek kifejlődése. Cluj, 1934. 124 oldal 80—
— A ma vallása (ford.) I. G. Duca 40 old. 20—
— Dáv d Ferenc Egylet története 20—
Dr. Borbély István: A Magyar Unitárius Egyház hitelvei a XVI. században. Cluj, 1914. 8 r., 83 old. 40—
Carpenter—Dr. Kiss: A kereszténység helye a világ vallásai között. Cristur, 1923. 8 r., 70 oldal 50—
Carpenter—Dr. Kiss: Buddhizmus és kereszténység. Cluj, 1925. 8 r., 167 old. 100—
Dr. Csiki Gábor: Híszek egy Istenben. Cluj, 1926. 8 r., 157 old. } Kötve 90—
} Füzve 70—
Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magvartalanságok ellen 50—
Dr. Gál Kelemen: Brassai mint Philosophus. Cluj 1899. 8 r., 105 old. 20—
Gáfi Lőrinc: A hitvallások története. Cluj, 1916. 9 r., 472 old. 100—
Gáfi Lőrinc: Legközelebb Jézushoz Cluj, 1915. 8 r., 55 old. 30—
Haller—Boros Jenő: Az evangéliumok nőalakjai. Cluj, 1930. 16 r., 30 old. 15—
Dr. Gál K.: Brassai Sámuel 50—

- Dr. Kiss E.—Hall: Egy Unitárius hitvilága 40
Lőrinczy D.: Az ismeretlen tanítvány megszólal 80
Dr. Kiss Elek: Az Isteni Törvény utja. Cluj, 1924. 8 r., 248 old. 160
Lupton—Lőrinczy László: Miért vagyok unitárius? 5
Savage—Kovács: A kereszténység fejlődéstörténete. Odorheiu, 1927. 8 r., 156 oldal 120
Szentábrahám—Derzsi: A keresztény hittudomány összege. Cluj, 1899. 8 r., 412 oldal 50
Ürmösi József: A gyakorlati theologia főbb irányelvei 80
D. Varga Béla: A jelentés logikai alkatára Bpest, 1916. 8 r., 34 old. 20
" " A lelkiismeret. Cluj, 1909. 8 r., 89 old. 30
" " A logikai érték problémája és kialakulásának története. Bpest, 1922. 8 r., 149 old. 50
Vári Albert: Miért vagyok én unitárius. Cluj, 1916. 16 r., 20 old. 5
Vári Albert: Istenországa felé 30
Dr. Giadden—Kiss Sándor: Keresztény Pásztor 287 old. 120
Clarke Freeman—Kiss Sándor: Mindennap vallása. 207 old. 50
Peabody G. Ferenc—Szent-Iványi Sándor: A lélek egyháza 50

Történelem:

- Dr. Boros György: Dr. Brassai Sámuel Cluj, 1927. 8 r., 372 old. 200
Dr. Boros György: (szerk.): Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután 40
Channing E. Vilmos: Válogatott művei III. kötet. (Élet és jellemrajzok.) (Fordították az unitárius tanárok.) 40
Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. 8 r., 156l. 25
Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Cluj, 1891. 8 r., 229 l. 100
Kelemen Lajos: Ujat b adattár a Vargyasi Dániel-család történetéhez. Cluj, 1913. 8 r., 426 l. 60
Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond Élet- és Jellemrajza 120
Dr. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története, 2 kötet 300
Amatör pld. köve 500
Fosdick—Lófi: Utazás Palesztinában 80

Törvénykönyvek:

- Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház szervezete. I. k. 45
Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház Rendszabályai 50
Dr. Tóth György: Az unitárius egyház alkotmányának vázlatos jogtörténeti kifejlődése 12

Megrendeléseket kérünk az UNITÁRIUS IRATTERJESZTŐ címén